

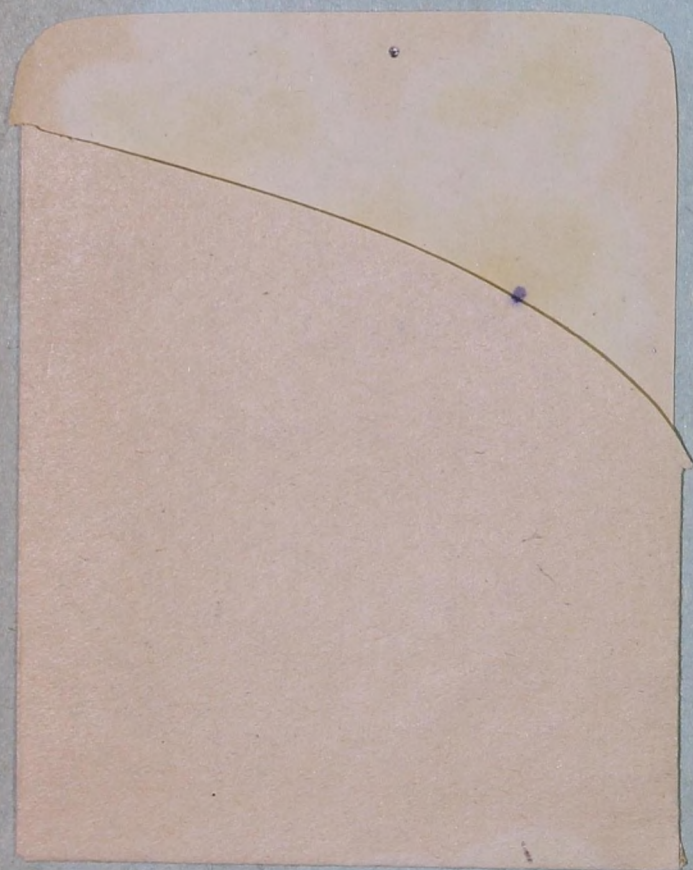
26.8

Б703

ГЕОГРАФИЯ ААЙЫНЧА КЫЧЫРАТАН БИЧИК

4 чи КЛАССКА

КНИГА ДОЛЖНА БЫТЬ
ВОЗВРАЩЕНА НЕ ПОЗЖЕ
УКАЗАННОГО ЗДЕСЬ СРОКА

Колич. предыд. выдач _____

МШ 781

1951

1.
100

9
БН

Н. И. БЛОНСКАЯ, В. А. РАУШ

ГЕОГРАФИЯ ААЙЫНЧА КЫЧЫРАР БИЧИК

4-чи класс

Алтай тилге В. С. Кыпчак
көчүргөн.
Көчүргенин Горно-Алтайский облоно
јөптөгөн.

Горно-Алтайская Областная
« БИБЛИОТЕКА »

ГОРНО-АЛТАЙСКИЙ КНИЖНЫЙ ИЗДАТЕЛЬСТВО
1957

26.8'29'

Б703

Книга объявлена в аннотированном тематическом плане Горно-Алтайского книжного издательства за 1957 год, порядковый № 61.

Алтай тилге орустап үчүнчи чыгарганынан көчүреле, баштапкы катап чыгарган. Эң баштап орус тилге 1955 жылда келижер-келишпезин көрөр эдип чыгарган.

Бичиктин баштапкы јеринде јүзүн-башка јерлерде өзүп турган өзүмдердин, бичиктин учында јүзүн-јүүр тындулардын будукту јуруктарын берген. Јүзүн-башка јерлер керегинде куучындарды кычырар тушта бу јуруктарды тузаланар керек.

Куучындарга кожулта эдип Джамбулдын, Н. Забиланын, А. Пушкиннин, А. Кольцовтын үлгерлерин берген.

Б-БНИРФАГАКБ

Кире сөс.

Бу бичикте бастыра јер керегинде ле бистин Төрөлибис керегинде айдылып јат. Јерди үренип турган ла јердин башка-башка ороондорын үренип турган наука география деп адалып јат.

Географияны үренер тушта пландар ла карталар керек. Пландар јурарыбыс, пландар аайынча јерлер керегинде айдып берер иш өткүрерибис. Географияда картанын учуры сүрекеј јаан. Ол бистин үренип турган ороондорыбыстын сомын биске көргүзип јат. Статьялардын учында карта аайынча өткүретен иштерди көргүзип салган.

Бистин бойыбыстын јуртап јаткан јерибистин географиязын база үренерибис. Бойыбыстын јерибистин өзүмдерин јуурыбыс, јерден казып алар тузалу немелердин ле јер кыртыжынын јуунтызын белетеерибис, бичикте айдылган макеттерди ле јуруктарды эдерибис.

Бистин ороондо ар-бүткени кандый, советский улустар канайда јуртап ла иштеп тургандарын, олор јаландарда, заводтордо ло фабрикаларда канайда иштеп тургандарын, јангы городторды, каналдарды, плотиналарды, суунын буунтыларын кайда јазап тургандарын биллип аларыбыс. Советский улустар бойларынын төрөл ороонынын географиязын үренгилеп јадылар.

Јалтанарын билбес полярниктер Түндүктин соок талайларында иштегилеп турулар. Олор бисти ундубай, бойларынын иштери керегинде куучындагылап турулар.

Полярниктердин письмозынанг.

Күндүлү балдар!

Полярный станциянын коллективи слерге бойынын сүүмјилү уткуулын ийип туру.

Мында полярный тўн ўзўк жок турган да болзо, бис шинжў эдер аайынча научный иштеристи алдындагы ла аайынча ўткўрип турубыс. Бистинг бу ижибис жаан да, солун да.

Бис жагыс ла научный иш ўткўрип турган эмезибис. Бис кандый ла ишти бойлорыбыс бўдўрип турубыс. Качан самолёттон кош тўжўрерге керек тушта, кўп сабазында бойлорыбыс кош тўжўреечи болодыбыс, качан биске экелген тураларды жуур тушта, бис плотник улус эмезе автомашиналарга жол жазаар тушта жол жазаачылар болодыбыс. Бисте кўп улус шофер болуп билер. Кезик аразында бис темир согуп узанып турадыс, ўреле берген приборлорды жазаарын билерибис. Качан бис айуга туштаганыбыста эмезе качан биске ўренип-билип аларга ан-куш керек тушта, бис анчы болодыбыс. Ончобыс кўктўнип билерибис. Кийимдерибисти бойлорыбыс жунуп, курсакты бойлорыбыс белетеп жадыбыс.

Кўп керектерди эдип билерге керектўзин туйук тошто иштеп жўрўп бис билип алдыбыс, кўпти эдип билер болзон—кандый ла айалгада жўрерге женил болор.

Балдар, слердин ортогордо келер ўйдў шинжўўчилер, строительдер, талайчылар, лётчиктер болорго кўўнзегилеп тургандар кўп. Онызы жакшы. Же ого белетенер керек: жолго туштаган сакыбаган кажы ла учуралды эдип билер ончо жанынан ус кижиде болорго белетенип алар керек.

Жакшы болзын, балдар.

План керегинде билери.

Изү жай. «Красная звезда» колхозто өлөң ижи. Өлөң жуужарга пионерский лагерьден колхоз жаар балдар баргылап жат. Баратан жолды балдар билбес, же вожатыйда баратан жолдын планы бар. Пионерлер ол планы аяктап турулар. Планнан көргөжин, олардын баратан жолы таң атла жүрөтөн чичке жол болгон эмтир. Олор лагерьден кичинек суунын сол жанын жакалай күнбадыш жаар баргылаар.

Планда кичинек сууны кечире агаш күр бары темдектелген. Мында пионерлер бу сууны кечип алала, агаштын ортозыла барар. Планда көргүзилгени аайынча агаштардын ары жанында колхозтын кыралары, онын кийининде деревне көрүнөт.

«Лагерьден ала деревнеге жетире канча километр барар керек?» — деп, пионерлер санангылайт. Бу суракка карууны оло планнан таап алдылар.

План дегени ол не? Бу суракка карууны берерден озо, эн жеңил пландарды тургузалы.

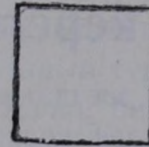
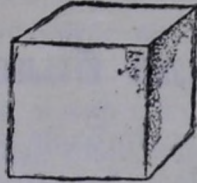
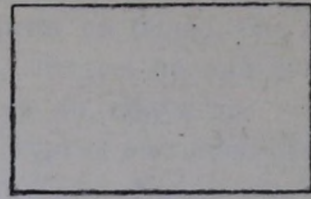
6 страницада серенкенин кабы ла кубикти журайла, олардын пландарын тургузып салган.

Журукты планла түндештирер болзобыс, журукта неме кандый, оны ондый эдип түнейлеп журап турганы биске јартала берер. (1-кы журукты көр).

Серенкенин кабын ла кубикти чаазынга салала, онын кырын айландыра карандашла журап алалы, кубикти онойдо ок журайлы. Бис серенкенин кабынын ла кубиктин планын жураганыбыс ол болор (2-чи журукты көр).

План—ол башка-башка неменин, туранын, јердин сомын тургусканы. Планда кандый бир неменин кеберин үстүнен төмөн аяктаган сомын журап јат.

Столдын планын канайда жураар?

1 журук. Серенкенин кабынын
ла кубиктин журугу.

2 журук. Серенкенин кабынын
ла кубиктин планы.

Столды жаан бойынча сомдоп журап аларга болбос. Көп немелер сүрекей жаан, олордын журугун ла планын кичинектеде эдер керек.

Столдын узунун ла жалбагын кемјийле, канча болгонун бичип алалы.

Темдектезе: узуну 100 сантиметр, жалбагы 60 сантиметр.

Ол тоолорды экүлезин 4 катап астадып ийели. Ол тушта бистинг тообус мындый боло берер: узуну 25 сантиметр, жалбагы 15 сантиметр.

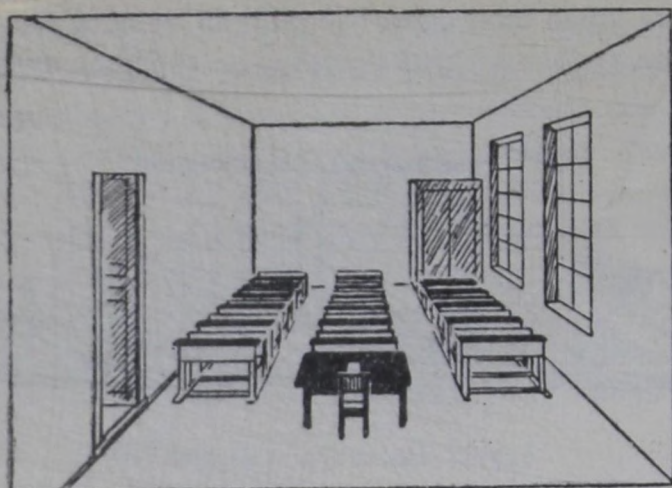
Класстагы доского столдын кичинектеткен планын журап алалы. Планды кичинек эдип сомдоп жураар тушта кичинек болор эдип, ажындыра белетеп алган ағылу кемјүни тузаланып јат.

Сомдоп жураар тушта жаан неменин кемјүзи бадар эдип кичинек кемјүле кемјигенин масштаб деп адап јат.

Азыйданг бери тузаланганы аайынча масштаб эдип сантиметрди тузаланып јат, оны келишкени аайынча бир метрге, эмезе бир километрге, эмезе база кандый бир өскө кемјүге келиштире бодоп јат.

Класстын ла школдын планы.

Класстын узунун ла жалбагын, ондо бастыра немелердин аайын темдектеп алала, онын планын журап алалы (3-чи ле 4-чи журуктарды көр).

3 ле 4 журуктар. Устүндө журугу,
алдында класстын планы.

Чертежто масштабты 1 сантиметр — 2 метрге түңей деп темдектеп алалы.

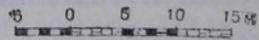
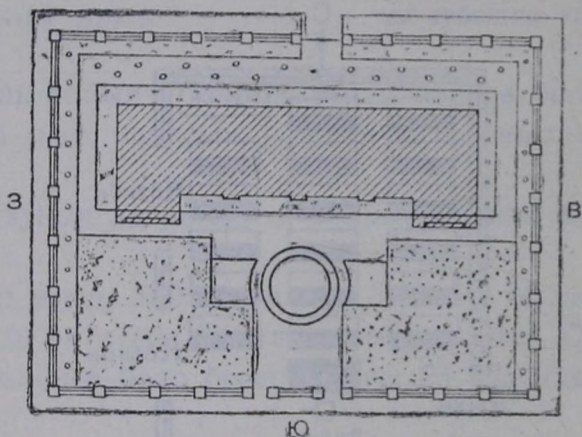
Түндүк жаны кайда болуп турганын стрелкала көргүзүп койолы. Планда эжик, шкаф кайда, темдектеели, план аайынча не ле неменин жагыс ла жаанын-кичинегин билер эмес, же кандый неме кайда турганын билер арга бар.

Школдын туразынын узунын ла тууразын кемјип алза, школ-

дын планын журап алар арга бар. Ондый планда школдын эжи-
ги кайда, ол турала коштой оромдорды көргүзөр арга бар.

5 журук. Школ турган жердин журугу.

Аңылу темдектер

	Школ.		Площадкалар
(кумак жайган)
	Чечектер.		Чечектер
	Таш чеден.		Туш-башка агаштар

6 журук. Школ турган жердин планы.

Сурактар ла жакылталар.

1. Школ турган жердин журугын (5-чи журук) ла ол ок жердин
планын (6-чы журук) көрүгөр.

Планнаг школ турган јерди, чечектер өзүп турган јерди, площадканы, чечектерди ле агаштарды көргүзип беригер.

2. Школдын кийин јанында не бары журуктан көрүнөт пе?

3. Школдын кийин јанында не бары планда темдектелген эмтир бе?

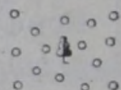
4. Школдын журугын ла планын ајыктап көрөлө, план журуктан нези башка болуп турганын айдып беригер (5-чи ле 6-чы журуктар аайынча).

5. Түндүк јаар ууламјылу, узуну 1 километр оромды темдектеп, 1 сантиметр 100 метрге келижер эдип масштабла тетрадька темдектеп салыгар.

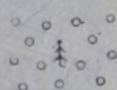
Јолдын планы.

Бир катап күскиде, айас күнде үренчиктер агаш јаар бардылар. Агашка кирер тушта озор көнү јолло бардылар. Ол јолдын аайын компас ажыра билип алдылар. Узуну он метр армакчыла јолды кемјийле, оны мындый - - - - - темдектерле темдектеп, 1 сантиметр 100 метрге түней деп масштаб тургустылар.

Уренчиктер јолој јалбырак бүрлү агаштар көрөлө, озорды бойлорынын планында мынайда темдектеп алдылар:

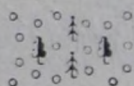
Ийне бүрлү агаштарды көрөлө мынайда темдектедилер:

Ыраакта суу мызылдай берди. Ол суунын јаражына јилбиркеп, балдар токтоп, тым тура бердилер. Онын кийининде суунын јарады јаар ууландылар. Ондо јаан таштын алдынан кара суу чыгып, чоркырап агат. Озорды да планда темдектеп алар керек.

Күрле кичинек сууны кечип алдылар. Мында јалбыракту агаштардын ортозында карагайлар, јойгондор көрүндилер — бу колуј бүткен агаштар. Планда агаштар јагы темдектерле тем-

дектелдилер:

Экскурсиянын учына жетире үренчиктер бойларынын жолынын планын онойдо тургузып алдылар.

План аайынча жолды кандый да жерде таап алар арга бар. План аайынча керектү оромды, тураны таап аларга жеңил. Городторды тудар тушта план аайынча оромдорды темдектегилеп жат, тураларды, заводторды туткулап жат.

Төндү жердин планы аайынча иштеер иш.

Бу бичикте журап салган төндү жердин журугын аыктап көрүгер. Төнди, төннинг үстүндеги јалаңды ла агаштарды, төннинг кајузындагы јуртты, төннинг эдегиндеги агып јаткан сууны, фабриканы ла суунын ол јанындагы јуртты, темир јолдын күрин ле оныла барып јаткан поездти көргүзип беригер.

Бу бичикте јуралган төндү жердин планын аыктап көрүгер. Планнаг Быстрая деп сууны көргүзигер.

Студённая деп суу кайдаар уулары агып јат?

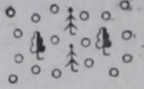
Длинное деп көлди планнаг көргүзип беригер.

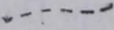
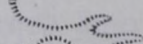
Айдыгар: јер кажы јаны јаар јабызап јат?

Темир јолдын күринен ишмекчилер јаткан Ленино деп јурт јаар канайда барар?

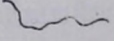
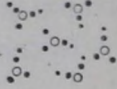
Бу план аайынча баратанын санаагарда шүүп көрүгер.

Немелердин адынын ордына турган темдектерди сөстөригер-ле солуп, бу төмөниги куучынды кычырыгар.

Бир катап Ваня Машала кожо мөшкелер жуурга

бардылар. Олор   јанынча бардылар, ондо

 көрдилер. Балдар төмөн жүгүрдилер. Маша жүгүрип

браадала индигеле јаар тоолонды. Јолдо јок болгон болзо, ол сууга түже берер эди.

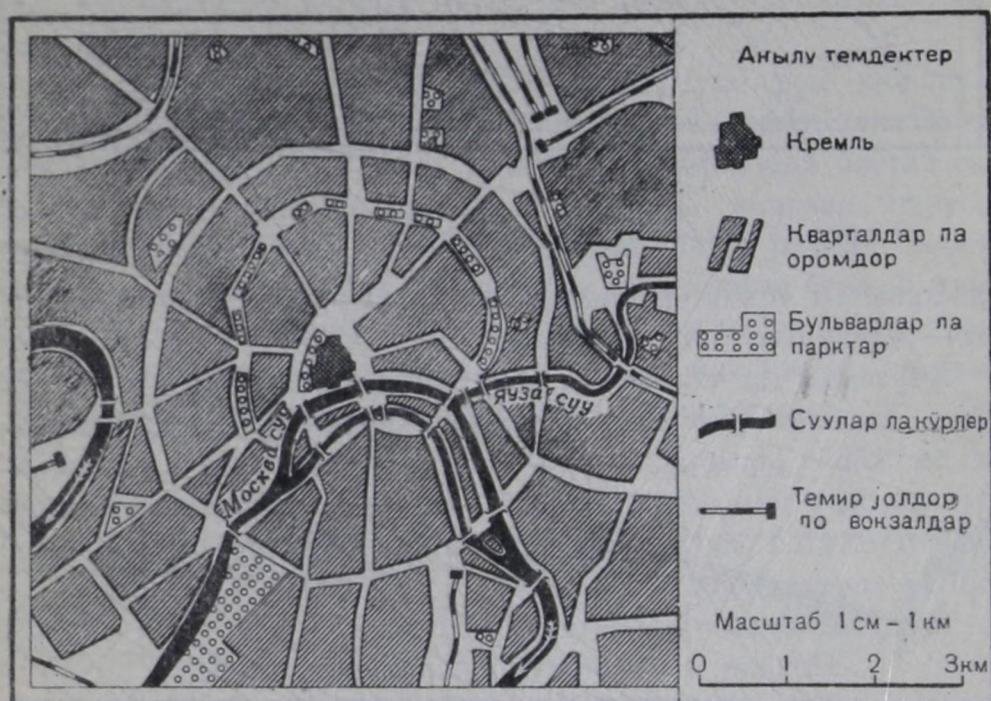
Бу куучынга түней куучынды бойыгар таап, сөстөрин керектү журуктарла солугар.

План ла карта.

Планга карта түңгей болуп жат. Картада масштаб аайынча кандый бир жерди журап жат, же ол пландагызынан чик жок жаан.

Планда тураларды, школдорды, заводторды, оромдорды, жырааны, кара-сууларды ла өскө дө немелерди темдектеп салар арга бар. Картада ондый көп немелерди ончозын көргүзөр арга жок. Картада бүткүл городторды жаан эмес тегерик точкаларла темдектеп жат. Картада эн ле жаан деген сууларды, каналдарды, городторды аңылу темдектерле темдектегилеп жат.

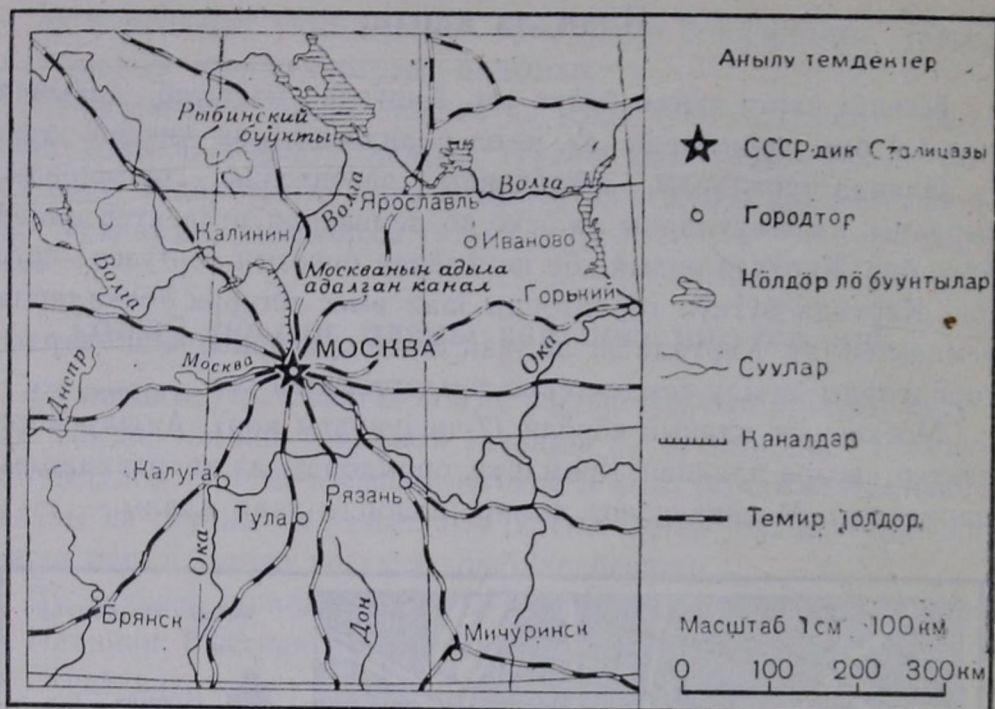
Москванын планын көрөли (7-чи журукты көр). Аңылу темдектер ажыра планнан Кремльди, оромдорды ла кварталдарды, парктарды, Москва-сууны, темир жолдорды таап алалы.

7 журук. Москва городтын төс бөлүгинин планы.

Картаны аыктап көрөли (8-чи журукты көр). Аңылу темдектер аайынча СССР-дин столицазын — Москваны канайда темдектеп көргүскенин, өскө городторды канайда темдектегенин, картада көлдөрдү, сууларды, каналдарды ла темир жолдорды канайда темдектегенин билип алалы.

Картадан Москва-сууны, Волганы, Москванын адыла адал

8 журук. СССР-дин Европадагы бөлүгининг төс жеринин картазы.

ган каналды, темир жолдорды, городторды ла СССР-дин столицазын—Москваны көргүзип берели.

Картанын ла планнын анылу темдектерин тундештирип көрөли. Планнан Кремльди, оромдорды, бульварларды ла парктарды бис көрүп жадыбыс, картада десе озор жок, картада столицаны чолмонло темдектеп салган. Планда Москва-сууны жалбак чийүле темдектеп салган, картада десе сууларды чичкечек койрык чийүле темдектеген.

Масштабтарды тундештирип көрөли:

Планда: 1 сантиметр 1 километрге тунгей,

Картада: 1 сантиметр 100 километрге тунгей.

Картада жерди сурекей кичинеертип көргүскен, ондо оромдордо, Москванын парктары да көрүнбей жат, планда десе озорды ончозын жарт көргүзип салган.

Сурак ла жакылта.

1. Анылу темдектерле Москванын планын аяктап көрүгер.
2. Картада городторды, көлдөрдү, сууларды, коолдорды, темир жолдорды канайда темдектеп жат?

Жердин шары.

Жердин кебери кандый деп сурак улусты узактан бери јилбиркеткен. Озогы чактарда јер јалбак, јердин учына једер арга бар деп улус бодойтон, је онын кийининде јердин учы јок деп улус билип алган.

Парусту кеме талай јаар узада барган тушта, ол кижининг кӱзиненг кенетийин јылыйбай турганын талайлардын јаказында јаткан улус кӱрӱп тургандар. Кеме талай јаар узада барган сайын эн баштап кеме бойы јылыйып турган, је кеменинг парусы кӱрӱнип туратан, онын кийининде табынча парус јылыйа берет. Удура келип јаткан бастыра бойы бир уула кӱрӱне бербей турганын талайчылар база кӱрӱп тургандар. Эн баштап удура келип јаткан керептин эн бийик јаны, онын кийининде ортозы, онын кийининде бастыра бойы кӱрӱнип келип турган.

9 јурук. Ырада барып јаткан кереп.

Јер јалбак эмес, болчок болгоны керептин бастыразын кӱрӱп ийерге чаптыгын јетирип турганын улус билип алган.

Жердин кебери болчок болуп турганын учёныйлар јартап кӱргүзип бергендер. Ырада барып јаткан керепти ээчиде кӱрӱр болзобус, ол бастыразы бир каруунча јылыйа бербей турганын бис кӱрӱп саларыбыс. 9-чы јурукты ајыктап кӱрӱлӱ, ырада барып јаткан кереп канайда табынча јылыйып турганын айдып беригер.

Глобус ла јердин јарым шарынын картазы.

Улустар јердин бастыра үстин үренип билип алала, башка-башка бөлүктеринде, бастыра јердин үстин де јурап темдектеп алгандар.

Јер шар кеберлү, онын учун оны јураар тушта болчок эдип јурап, ондо кургак јерди, тегистерди, талайларды, сууларды ла өскөлөрин де темдектегилеп јат.

Јердин кеберин онойдо кичинек эдип јазаганын глобус деп адап јат. «Глобус» деп сөс болчок деп айтканы.

Болчок шарды ајктаза онын бастыра јанын көрүп болбос, јүк ле жаңыс јаны көрүнөр, јердин кеберин чаазынга јурап аларга, глобусты эки түңей бөлүккө — јарым шарларга кезип алар керек, ол тушта бастыра јердин үстин чаазынга јурап аларга арга берер. Онойдо јурап алган картаны јердин јарым шарынын картазы деп адап јат. Јер шарынын бир јарымын күнбадыш јарым шар, экинчи јарымын — күнчыгыш јарым шар деп адап јат.

Јер-телекейдин бөлүктери.

Јердин үстинин көп сабазында суу јадып јат. Суу кургак јерди бнчо јанынан курчап јат.

Кургак јерлер јер-телекейдин бөлүктерине бөлүнип јат. Јер-телекейдин бөлүктери ончозы алты: **Европа, Азия, Африка, Америка, Австралия ла Антарктида.**

Јер-телекейдин Антарктидадан өскө бөлүктеринде ончозында албатылар јуртагылап ла иштегилеп јат. Антарктиданы кар ла тош бүркеп салган, ондо сүрекей соок, онын учун ондо јажына јаткан улус јок.

Јердин үсти башка-башка кеберлү: ондо јабыссу да, бийиксү де јерлер бар, кырлар да бар. Глобуста ла физический карталарда јабыс јерлерди ногоон, бийиксү јерлерди сары, кырларды — күренг будукла темдектеп јат.

Сурактар ла јакылталар.

1. Јер-телекейдин кандый бөлүктери күнчыгыш јарым шарда јаткылап јат? Глобустан ла јердин јарым шарынын картазынан оларды таап алыгар.

2. Жер-телекейдин кандый бөлүгү жердин күнбадыш жарым шарында жадып жат?

3. Жер-телекейдин кандый бөлүгү жердин жарым шарынын күнчыгыш та, күнбадыш та жанында жадып жат?

4. Жер-телекейдин бөлүктөрүнүн аттарын тетрадьтарыгарга бичип алыгар.

5. Жердин жарым шарынын контурный картазына жер-телекейдин бөлүктөрүн өңдү карандаштарла журайла, олардын аттарын бичип салыгар.

Тенистер.

Тенистер — жер-телекейдин бөлүктөрүн айландыра турган сүрекей элбек ачу тусту суулар. Жердин үстинде тенистердин бастыразы төртү: **Түндүк Тошту тенис, Атлантический тенис, Тымык тенис, Индийский тенис.** Олардын эң жааны — Тымык тенис.

Тенистер сүрекей терен. Олор талайларды төзөгилеп жат. Глобуста ла карталарда тенистерди ле талайларды көк будуктарла журагылап жат. Кезик жерлерин алар болзо, көк будугы кубакай, кезик жеринде кара-көк болот. Өчөмик көк будукла тайыс жерлерди, көк будукла — жаан терен жерин көргүзип жат.

Сурактар ла жакылталар.

1. Тетрадыгарга тенистердин аттарын бичип алыгар.

2. Европанын, Азиянын ла Американын түндүк жанында кандый тенис жадып жат? Оны глобустан ла жердин жарым шарларынын картазынан көргүзип беригер.

3. Европанын, Африканын ла Американын жараттарын кандый тенис жунуп жат?

4. Кандый тенис Азиянын түштүк жанында, Африканын ла Австралиянын ортозында жадып жат.

5. Кандый тенис Азиянын, Австралиянын ла Американын ортозында жадып жат?

6. Эң жаан тенистин адын адагар.

7. Жердин жарым шарынын контурный картазында тенистердин аттарын адап бичип салыгар.

Жерди эбиреде суула јоруктаган эң баштапкы јорук.

Европадан Америкага. 400 јыл мынанг озо таскаган талайчы Магеллан јерди эбирип келетен эң баштапкы јорукка атанган.

Ол тушта парусту керептер Европанынг ороондорынаг Азиянын ороондоры јаар, «амтанду немелерлү» ортолыктар јаар (Азия ла Австралиянын ортозында турган ортолыктар јаар) мырска, гвоздикага, корицага баргылап туратандар, оло ол тушта сүрекей баалу болгондор. Керептер Средиземный талайдан атанып, Атлантический ле Индийский тенгистерле Африканы эбиреде јүргилеп туратандар.

Магеллан Азиянын ороондорына баратан јангы јол табар керегинде шүүлтезин Испаниянын королевине айткан. Атлантический ле өскө, јарты јок тенгистер ортозында өткүш бар деп Магеллан ижемјилү шүүлтезин айтты. «Меге керептер беригер, мен «амтанду өзүмдерлү» ортолыктарга өскө јанынаг једип келерим, мен јерди эбирип келерим» — деп, Магеллан айдып турган.

10 јорук. Магелланнын керептери өткүшле барып јаткандары.

Беш керепти шыйдындырала аткардылар.

Магелланнын керептери Европанын жарадынан атанала, Атлантический тенгисти өдүп, Түштүк Америка жаар ууландылар. Олор эки айдын туркунына Атлантический тенгисле бардылар. Учы-учында талайчылар Түштүк Американын жарадын көрүп ийдилер. Булун жаар кирдилер. Талайдын жаказында өзүп жаткан өзүмдер оморды бойынын жаражыла кайкаттылар. Сүрекей жаан агаштар көрүнүп, омордын бүрлеринен бир агаштан база бир агаш жаар көк-чанкыр өңдү куштар — попугайлар ары-бери учуп турдылар.

Жарат жаар чек жыланашка жуук улустар жүгүрүжип келдилер. Омордын кара, кыскылтым эттери күнге жалтыражып турдылар. Олор баштарын попугай куштардын жүзүн-жүүр жундарыла кее-леп алгандар. Олор индеецтер болдылар.

Талайчылар бу жерде эки недеlege жуук өйдин туркунына жүрдилер: аш-курсак ла ичетен суу белетеп алдылар, ненин учун десе талайдын суузы ачу тусту, оны ичерге жарабас. Качан ончозы белен болордо, олор омон ары атандылар.

Качан олор түштүк жаар канча ла кирези жууктаган сайын ончо айландыра катуланып, талайдын жаказы там ла ээн болуп, там ла карануйлап, тенгеризи там ла туйуктай тартылып турды.

Керептер мендеш жоктон араай барып жаттылар.

Жорукташ тогус айга Jede де берген болзо, өткүш табылбай турган. Ондый өткүш бар ба, жок по?—деп суракту уур шүүлте Магелланды токунатпай турат.

Жоткон салкындар там ла тыныган. Түш там ла кыскарып, түн там ла узап турды. Парустарды кар ла мөндүр шыбап турды. Март ай болгон; бу өйдө бисте эрте жас, жердин түштүк жарым шарында—күс, кыштын жууктап келееткен өйи болды. Булундардын бирүзинде кара суу, көп балык таап алала, кыш-таарга токтодылар.

Качан жас баштала берерде, түштүк жаар база ла атандылар. Учы-учында барып, өткүшке кирдилер, ол өткүшти эмди Магелланнын өткүжи деп адагылап жат. Талайдын жаказында андамында агаштар көрүнгилеп турдылар. Жыраалар ла калын эмес өлөң андамында көгөрүп жадар болды. Баштарын кар басып салган кырлары суу жаар кадалгак кажулу болуп түшкүлөп турдылар. Удура келген салкын кенетийин табарып, парустарды жыртып турды.

Тымык тенисле. Магелланнын керептери өткүшле там ла ичкеериледе баргылап жаттылар. Жараттары көрүнбес суу ачыла берди. Магелланнын амадаганы бүдер аайлу: ол өскө кижил билбес тениске једер јол тапкан. Керептерди јолой соккон салкын айдап турды. Тенис тымык болды. Магеллан оны «Тымык» деп адады.

Керептер Тымык тенисле көп айлардын туркунына јоруктадылар. Ажындыра белетеп алган тузы јок суу үрелип калды. Аш-курсактын калганчызы јиилип калды. Арга јокто керептердеги чычкандарды ла изү сууга ылбыраткан терелерди јиирге келишти. Ондый курсактан Магелланла кожо јүргендердин кезиктери оорып өлгилей бердилер.

Ондый шыралу јорук күндер ле неделелер сайын барып јат. Учы-учында: Јер! Јер! — деп кыйгы угулды.

Талайчыларга ортолыктар көрүнди (Филиппинский). Күннин изү чогына тропический изү јердин јараш өзүми јажарып јатты. Кокосовый пальмалар, сахар эдер тростник айландыра көрүнип турдылар. Ол јердин улустары кичинек кемелеринде кижил көрбөгөн өзүмдерин — банандарды ла кокосовый јаан кузуктарды экелгилеп турдылар. Бу кузуктардын сүт кеберлү јулугы оору улустарга сүрекеј тузалу болды.

Је јерди эбирип келетен эн баштапкы јорукты учына јетирерге Магелланга келишпеди. Ортолыктын бирүзинин улустарыла согушкан јуу-согушта көп талайчылар өлгөн. Магелланды саадактын огыла өлүмдү шыркалагандар.

Ойто келгени. Јерди эбирип келетен Магелланнын јоругын тирү арткан талайчылар бүдүргендер. Олор Индийский тенисле келгилейле, Африканы эбирип, Испаниянын јарадына јанып келгендер. Јерди эбире јоруктаган эн баштапкы јорук үч жылга шыдар өткөн.

Јерди эбирип келген эн баштапкы јоруктын кийининде көп талайчылар јерди јүзүн-башка јанынан эбире јоруктап келгендер.

Јер — шар болуп турганын эмдиги өйдө ончо улус билерлер.

Јакылта.

Јерди эбире јоруктаган баштапкы јорук керегинде куучындап беригер:

Магеллан јер-телекејдин кандый бөлүгинин јарадынан атанган?

Магеллан Америка жаар кандый тенгисле барган?
Азыйда улус билбеген тенгисти Магеллан канайда адаган?
Жерди эбиреде јоруктаган эн баштапкы јорук канайда божогон?

Изү, өйинде жылу ла соок ороондор.

Күн бастыра јерди бир түней жарытпай ла жылытпай јат. Советский Союзтын јерининг көп сабазында күн јайгыда эрте чыгып, тенгериде бийик көдүрилип, тал-түште сүрекей бийик болуп, энирде орой ажып турат; ондый јерлерде јайгыда түш узун да, жылу да болот. Кышкыда күн орой чыгып, бийик көдүрилбең, эрте ажа берет. Кышкыда күндер кыска ла соок болот. Советский Союзтын көп јарымызы өйинде жылу түндүк ороондорго келижип јат (11-чи јорукты көр).

Бис өйинде жылу түндүк ороондордон түндүк жаар, јердин эн түндүк бөлүгине — түндүк полюска там ла јууктай барар болзо быс, күннинг өрө көдүрилери там ла јабызап турала, учы-учында күн кышкыда канча айлардын туркунына чек чыкпай турган јерге једерибис.

Кыш мында узун ла сүрекей соок болот. Јайгыда дезе күн

11 јорук. Түндүк өйинде жылу ороонтордо јайгыда.

12 журук. Түндүк соок ороондордо жайгыда.

канча-канча күндөрдүн, керек десе айлардын туркунына ашпай турат. Же жайгыда жылу ас болот, ненин учун десе, күн бийик көдүрүлбөй жат, онын жаркыны жерге чике тийбей, кыйа тийип, жерди коомой жылыдып жат. Ондай ороондор түндүк **соок ороондор** болуп жат (12-чи журукты көр).

Бис өйинде жылу түндүк ороондордон түштүк жаар барар болзобус, күн талтүштө кижинин чике бажында эмесе чике бажына жуук бийикте болотон жерге једип аларыбус. Ондай жерлерде күннинг жаркыны жерге чике төмөн түжүп эмесе чике төмөнгө жуук түжүп, жерди сүрекей жылыдып жат. Ондай ороондор **изү ороондор** болгылап жат (13-чи журукты көр).

Качан бис изү ороондорды өдө берзобус, бис ойто ло өйинде жылу ороондордо боло берерибис. **Түштүктеги өйинде изү ороондордон** жердин эн түштүк бөлүгине — түштүк полюска барар болзобус, бис **түштүк соок ороондорго** једерибис. Антарктида ондо туруп жат.

Жакылта.

Журуктарды ајыктап көрүп, соок, өйинде жылу ла изү ороондордын соок-жылузын түндөштирип көрүгөр.

13 јурук. Изү ороондордо агаштар.

Миклухо-Маклай изү ороондорго јоруктаганы.

Орус јорукчы Н. Н. Миклухо-Маклай Новая Гвинея ортолыкта. 1871 жылда сентябрь айда орус кереп Новая Гвинея ортолыкка јууктап келген. Ол ортолык Австралиянын түндүк жанында јадып јат. Керептен түжүрген кемеге үч кижии калып ийдилер. Керептин капитаны кыйгырып ийди:

— Улустан база алган болзогор кайдар. Папуастарды, олорды кем билер! Олордын јаратта көбин көрзөтөр!

Ол үч кижинин бирүзи, ак шляпалу кижии күлүмзиренди.

— Коркубагар, капитан. Биске не де болбос.

— Слерде мылтыктар бар ба? Слердин мылтыгыгар кайда? Ак шляпалу кижии каруун берди:

— Меге мылтык не керек?

Кеме ортолык јаар ууланды. Ол кумак аайлу јаратка јууктап келди. Кееркедүлү пальмалардын ла өскө дө агаштардын јараш бүрлери көрүнип турдылар. Таныш эмес өлөндөрдиг ле чечектердин јараш јыттарын салкын јетирип турды. Узакта бийик кырлар көрүнөт.

Јаратта јуулган улустар — папуастар турдылар. Олордын јылагаш кара-күрен эттери күннин јаркынына јалтыражып

турдылар. Койу, быыраш чачтарына кадап алган чечектери мызылдап турдылар. Кеменин жууктап келгенин көрүп ийеле, улустар коркуп, шакпыражып, жыраалар жаар калыгылап, койу жажыл агаштардын ортозында жылыа бердилер. Кижинин кара колы агаштын бүрлерин араай ачып ийди. Узун жыдалу, бийик сынду кижиге мендебей, кумақта жаратка басып келди. Ол жыдазын көдүреле, талай жаар имдеп көргүсти.

— Ойто бурул! Бистен ары бар! — деп онын имдегени айдып турды.

Кемеден жараш бөстөрдү удур чачып ийдилер. Талайдын толкулары бөсти жаратка апардылар... Папуастар жараш бөстигүзүктөрүнүн кийининен ары жүгүргиледилер. Кеме жаратты коштой кайып келеле, улус жок, кумақта жаратта токтоды.

Ак шляпалу кижиге кемеден чыгара калып ийди. Ол тропический жаан агаштар жаар ууланды. Узун агаштарды бүрлер колбоштырып салган болуптыр. Пальманын жараш жалбырактарын күннин жаркыны жалтырадып турды. Агаштардын ортозында солун куштардын үндери угулгылайт. Куштар бир агаштан база бирүзине учулап турдылар. Олордун кызыл, сары, көк канаттары күнге жаркындугу мызылдажат.

Папуастарда. Агаштардын ортозыла барган чичкечек жолулар жууртап жаткан жерге апарды. Айландыра кемде жок немедий болгон, же коштой неме шалырт эдерде, көргөжин, папуас кижиге турган эмтир. Папуас ак чырайлу кижини көрүп салала, жүгүрөргө сананды, же ак чырайлу кижиге жаркындугу жалбак бөстөрдү ары-бери жайа тудуп, куучындап турды. Нени айдып турганы жарты жок то болзо, үни жалакай эмтир. Папуас тура түшти, оны ак чырайлу кижинин кийими кайкатты. Бу кижиге экинчи тере не керек? Онойдордо, бу ак чырайлу кижиде оны жааштан, күннен, салкыннан корулайтан лапту кара тере жок эмтир? Бу ак чырайлу кижиге кыйналып жүргөн кижиге эмтир! Көөркий ак кижиге!

Ак чырайлу кижиге айдып турды:

— Мен Маклай. Оңдоп турун ба? Мен Маклай.

Папуас тын күлүмзиренип ийди. Ол нени де билди.

— Маклай, — деп, ол жүк ле арайдан айтты. Ол бажын бийик көдүрүп ийеле, бойынын төжине тажып, сүүмжилү омокту кыйгырып ийди:

— Туй! Туй!

Маклай сүүмжилү бажын кекинип айтты:

— Билдим. Сен — Туй. Мен дезе Маклай. Эмди бис экү таныш. Эмди бис экү најылар!

Экүлези бойы бойына күлүмзирендилер.

Тропический өзүмнинг бүрлери жеңил кыймыктажа бердилер, ол бу журттагы улус јаткан јерине јуулып турганы эптир. Маклай ологго јинјилерди, кадуларды ла ленталарды үлеп берген. Папуастар сүүмжилү кыйгыргылап, алакандарын чабынгылап турдылар. Маклайга сый эдип, бойларынын журтынан кокосовый кузуктарды, чога буулап салган банандарды, керек дезе чочконунг эки балазын да экелдилер.

Миклухо-Маклай бу ортолыкта журтаарга артып калды.

Ол бойынын јадатан јери эдип талайдын јаказынан јер талдап алды. Керепле кожо келген улустар тоолу күндердин туркунына ого жеңилчек јапаш ла јадар төжөк јазап бердилер. Керептен бичиктер, стол, андайтан мылтык, балык тудатан шүүн экелип бердилер.

Кереп-якорин көдүрип, Россия јаар ойто јанып ийди.

Миклухо-Маклай—папуастардын најызы. Миклухо-Маклай папуастардын ортозында артып калды. Ол изү јерде јаткан улустын јүрүмин, тилин, кылык-јандарын үренип билип алды. Ол ар-бүткенди шиндеп, ајыктап жүрди. Нени көргөнин ле билгенин дневнигине бичип, коллекциялар — гербарийлер јууп турды. Папуастар оныла кожо андап турдылар, олог оныла таныжып, оны билип алала, оны сүүгилей бердилер. Маклайдын эн баштапкы, эн јакшы најызы папуас Туй болды.

Бир катап Маклай бойынын кемезин јамап јадарда, папуас жүгүрип келеле, жарлады:

— Туйга јеткер табарган! Оны агаш баскан! Туй агаш кезип турган. Агаш Туйдын бажын сүрекей тын шыркалаган. Туй өлүп бараат.

Миклухо-Маклай кайчы, бинт, эм алып, деревне јаар барды.

Туйдын јанында улус јуулган турдылар. Маклай шырканы чеберлеп көрөлө, оны јазап јунуп, тангып берди. Туй уйуктай берди. Туй узак ооруган. Маклай ого күнүн ле келип, онын шырказын јазап тангып берип турган. Маклай Туйды јазып алды. Ол өскө дө папуастарды эмдеген.

— Маклай бистинг кижиде. Маклай бистинг најыбыс — деп, папуастар айдып туратандар.

Миклухо-Маклай ортолыкта артканынан бери 15 ай өтті. Папуастар Европаның улузындый ок улустар деп ол бойынын научный иштериле керелеп көргүзип берген.

— Тамо русо! Тамо русо! Орус улустар — деп, кыйгы Маклайга угулды.

— Талайда кереп!

Маклай маанызын өрө көдүрди. Эки папуас Маклайды кемеге отургузып алып, кереп жаар апардылар.

Миклухо-Маклай керепте, ол жанып жат. Жүзүн-башка жалбырактар, өлөңдөр, агаштардын бүрин кургадып алган кайырактарын, көргөн-уккан керектерди, болгон немелерди бичиген тетрадьтарын алып алган, кайчыларын, малталарын, аяктарын ла чөйгөндөрүн папуастарга табыштырып берди. Папуастар Маклайды барбай, олорло кожо артып калзын деп сурап турдылар.

— Мен слерге ойто келерим — деп ол айдып турды.

— Удабай ойто кел, Маклай!

— Мен келерим!

Миклухо-Маклай бойынын берген сөзин бүдүргөн. Бойынын најыларына-папуастарга онын кийининде ол эки катап келип жүргөн. Оны кара чырайлу најылары эки катап кожон-бийеле уткугандар. Ол олорго сый экелип турган: ол сыйлардын ортозында күректер де, малталар да, кадулар да, апельсинниң, лимоннын, ананастың үрендери де болгондор. Бу үрендерди канайда үрендеерине ол үредип турган. Ол эки эчкини, тижи ле эркек торбокторды экелген.

Папуастар Маклайды сүреен сүүгилейтен. Качан Миклухо-Маклай жана бергенде, олор онын жаткан туразын, тудунган немелерин кичееп каруулдагылап, оны сакып туратандар.

Орус јорукчы керегинде олор узак өйдүн туркунына ундубагандар.

Олор Маклай керегинде модорлоп айдыжатан:

Маклай келеле айткан: «Таштан эткен малталар курч эмес, мокоо. Олорды агаштардын ортозы жаар чачып ийигер, олор эш-немеге јарабас, мокоо. Маклай биске темир бычактар ла темир малталар берген...»

Браакта жаткан изү јыш агаштардын ортозында орус кижии керегинде, папуастардын карындажы керегинде кожон узак өйдүн туркунына кожондолгон.

Сурактар ла жакылта.

1. Миклухо-Маклай кандый жер жаар атанган?
2. Папуастардын ортозында Миклухо-Маклай кандый жаткан?
3. Журукту карта аайынча папуастардын изү жыш агаштагы жүрүмдери керегинде куучындап беригер.

Советский кербалыкчылар.

Одесса. Жаан керептин «Славанын» огурган табыжы жагыланды, ого жаан эмес керептер-кербалыкчылар үн алыштылар. Ол жаан эмес керептер-кербалыкчылар «Слава — 1», «Слава — 2», ... «Слава—15» болдылар. Онызы атанып барар дегени.

Бистинг ат-нерелү советский талайчыларыбыс-анчылар ыраакта турган Антарктиданын жарады жаар, түштүкте жаан соок ороондор жаар атангылап баргылаган. Керептер он коноктын туркунына Кара ла Средиземный талайларла барып жаттылар. Атлантический тенгиске киретен (Гибралтарский) өткүшке керептер једип келдилер. Өткүштег ары керептер Африканын жарадын жакалап, түштүк жаар бардылар. Там ла жылу боло берди.

Бир катап тал-түште «Славанын» үзүктү сигналдары угулды. Советский талайчылар экватордо! Узун түштинг туркунына өткүн изү, каан күйгек күн ончо немелерди какшадып турды.

Ондо барып жаткан улустын санаазына ыраактагы төрөл јери, эмди ондо улус кышкы кийимдү жүргилегени, корон соок турганы, калын кар жатканы кирет.

Жараттар ыраак, айландыра суу ла суу... Керептер Атлантический тенгисле түштүк жаар барып жаттылар. Эмди эмеш серүүн болуп, энгирде дезе сооп то турат. «Слава» изү ороондордон ырап, түштүкте турган өйүндө жылу ороондорго јууктап келди. Африканын түштүк жарадындагы портто бир эмеш турган.

«Славанын» мачталарында Советтердин ороонынын маанылары ары-бери селбип турдылар.

«Слава» Антарктиданы курчай турган талайларга кирерине белетенип турды: таш көмүрди коштогон, ичетен сууны көптөдө алып алды. Портто беш күн турганы билдирбестен өдө берди, база ла талай башталды.

Антарктидага јууктаган сайын там ла сооп, тошторы там ла

14 јурук. «Слава» Одессада.

јууктай курчап турды, тегери бүркү боло берди. Талайчылар јылу тондорын кийгилеп алдылар.

Түштүктин соок талайларында талайчыларды соок шуурган-дар, тумандар уткудылар. Сүреен јаан толкулар палубага тор-гулып, керепке табарып турды. Жаан, јалбак-јалбак карлар жаап турды. Салкын кыска өйгө токтой берерде, полярный күн тийе берди. Ыраакта агып јүргөн кыр-тоштор — айсбергтер күннин чогына мыылдашкылап турды. Олорды ајыктаарга сүрекеј ја-раш. Арсак-терсектү ле содон баштарлу туу-кырлар мында эмтир, олордын ойук, көндөй кыптарына толку согулып, суу кееркендү чачылып туратан эмтир. Тош кырлардын эдегинде пингвин куштар—пингвиндер тизе тургулайт. Түжүне керептер-дин јаныла ондор тоолу айсбергтер өттилер, олордын бирүзи де бирүзине түнгей эмес, кажызы ла бойы башка кеберлү, кажызы ла бойынын бүткени аайынча јараш.

«Слава» дей јаан керептен кербалык тудатан оок керептер туш-башка баргылап тургулайт.

— Кербалыктар көрүнөт! — деп мачтага чыгып алып, талайды айкап турган матрос кыйгырат. «Слава—5» керептин талайчылары суу өрө адылып турганын көрүп салдылар: ол жерде бир үй кербалыктар жуулгандар.

Кереп түргендеп, кербалыктар жаар барды. Баргаалы эки частан артык ой өткөн дө болзо, кербалыктарга адар кирези жерге жууктап аларга чек келишпей турды. Палубада тургандар тым тура бердилер. Учы-учында керептен бежен метр кирези жерде кербалык суудан чыга конуп келеле, үргөн суузы 12—15 метрге өрө көдүрилди.

Гарпунду уй-мылтыктаң кербалыкты талайчы адып ийди. Бир элестин бажында гарпун (темирден эткен жыда аайлу кармак) талайдын улу-жаан тындузынын эдине кадала берди. Гарпунды үзүлбес бек темир армакчыла керепке бектей буулап салган. Кербалык качып жүре берерге күүренип, чыдалынын күчиле кербалыкчы керепти сүүртеп турат. Шыркалаткан кербалык чыдалы чыгып, уядай берерге жетире узак ой өтти.

Ол күн «Слава—5» талайчылары база үч кербалык өлтүрдилер. Кербалык сүүртеген кереп бойларынын турлузы болуп турган жаан кереп жаар ууландылар.

Ондо уур коштор көдүретен крандарла кербалыктарды бирден керептин үстине чыгара тартып келдилер. Кербалыкчылардын турлузында жаан кереп-фабрикада иш кайнап турды.

Сүрекей жаан сынду кербалык керептин палубазында жадып ийди. Элден озо кербалыктын сынын кемјидилер: онын узуну 26 метр болды. Онын тирүү бескези 25 слондордын эмезе 150 чарлардын тирүү бескезиле түңгей эмитир.

Кереп-фабриканын талайчылары машиналарды тузаланып, кербалыктарды түргөн сойып ийдилер. Олордын эттеринин кезигин сүрекей жаан казандарга салдылар: олардо кербалыктардын үстерин кайылткылап јат, ол үстер десе тере ийлеер, самын кайнадар. ла өскө дө керектерге јарап јат.

Кербалыктын сөөгинен мал азырайтан кулур жазагылайт.

Соок јоткон табарып та турган болзо, советский талайчылар ишти бир де токтотподылар. «Слава» соок, кату талайларды өдүп, там ла там ичкеери, ырада барып, андаар ижин оноң ары көндүктирдилер.

Сурак ла жакылталар.

1. Јердин жарым шарынын картазынан «Славанын» Одесса-дан Антарктида жаар барган јолын көргүзип беригер.
2. Түштүк соок талайларда кандый күндөр көп болор?
3. Кербалыктарды балыктаганын айдып беригер.

Советский учёныйлар жылыжып жүрген тоштордо.

Ыраактагы турган түндүк полюстын жажыттарын билип аларга неден де жалтанбас ийделү улустар узактан бери күүренгендер. Көп улус полюска једип аларга күүренгилеп, бойынын амадаганын бүдүрип болбой өлгүлеген. Каа-жаа улус ого јеткен де болзо, је ондо узак жүрүп болбой, көп немелерди ондобой, жангылап келгилейтен.

Ыраактагы түндүкти лаптап үренип, билип алар арга жангыс ла Совет јанг турган өйдө боло берген. Бистинг орооннын түндүк јараттарында ла СССР-дин ортолыктарында полярный станциялар тудулган; ондо јаан научный шинжү эдер сүреен иш өдүп јат.

«Түндүк полюс — 1» станция. 1937 јылдын јазында төрт јаан самолёт Москванын аэродромянан көдүрилеле, түндүк полюс јаар ууландылар. Јаан тоштын үстүне «Түндүк полюс — 1» станция тургузылган. Ондо јылу майкан, радиостанция тургускандар, күннинг аайын билетен приборлорды кондурган.

Станцияны белетеп саларда самолёттор Москва јаар уча бердилер.

Тоштын үстүне төрт кижии артып калган. «Түндүк полюс—1» станциянын начальниги И. Д. Папанин болды. Кажы ла јаны јаар ајыктаза тош ло тегериден өскө не де көрүнбес. «Түндүк полюс—1» станциянын турган тош табынча түштүк јаар жылып браатты. Полярный күн турган: күн алты айга јуук өйдин туркунына ашпады. Кар јаркынданып мызылдап турды. Кар кайылып, палатканын јаныла суу шоркурап агып турды, радиостанциянын туразына суу толгон. Радиостанцияны тургуза ла өскө јерге апарарга келишкен.

Азыйда полюста жүрүм јок деп бодогондор. Ол шүүлте јастыра болгоны јарталды.

Бир катап тоштын үстүне куш учуп келди. Онын кийининде

15 журук. Полярный станциялар Түндүк Тошту тегисте жылып жүргени.

балдарын ээчиткен ак айу келди, тоштың жарыгынаг тюленьнин бажы көрүндү, суунун бойында көп тоолу рактар ла оок өзүмдер барын учёныйлар таап алдылар.

Күндер там ла кыскарып турды, онойып турала, күн чек ажа берди. Полярный түн башталды.

Карануй түнде, шуурганның ла бойы бойлорына табарыжып турган тоштордың тал-табыжына бастырып, ачу-корон соокто кыштап турган улус иштегилеп турдылар. Тош дезе табынча түштүк жаар жылып браатты.

Радист Кренкель радио ажыра бастыра жер-телекейге полюста соок канча кирези, салкынның күчин, булуттары кандый болуп турганын жарлап турды. Советский улус полюста кандый жаткандарын ончо улус билип аларга анчадала тың сонуркагылап туратандар.

— Сүрекей жакшы! Бис су-кадык ла омок жүрүбис!

— Слер кунукпай туругар ба?

— Жок! Биске кунугарга бош жок — деп, каруузын Кренкель радиоло берип турды.

Ондо солун керектер сүрекей көп болгон. Ондо көрүнгөн немелерди ончозын бичип алар керек болгон. Тошты дезе там ла түштүк жаар жылдырып, апарып жатты. Ол кайылып, жарылып, учы-учында чек кичинек боло берди. Полярниктер жаан жеткер болорына једе бергилеген.

Тош жаар бистинг тош оодотон жаан керептерибис удуга мен-деп бардылар. Олор тошторды оодып, «Түндүк полюс—1» станцияга једип бардылар. Полярниктер төрөлине мактуулу јанып келдилер.

Советский шинжүчилер тошто тогус айдын туркунына иштегендер.

Суунын түбинде Ломоносовтын адыла адалган кырлар. Телекейге түндүк полюс керегинде не барын чын айдып берген эн баштапкы јорукчылардын өткүргөн иштерин оног ары өткүрерин база өскө учёныйлар өткүргилеп, олор сүрекей солун керектер тапкылаган.

16 јурук. Папанинецтер бойларынын байканынын јанында иштегилеп тургандары.

17 журук. «Түндүк 3-чи полюс» деп жылып жүргөн станцияда.
Полярниктердин туразынын үстүндө вертолёт учуп жүргени.

Олор Түндүк Тошту тегистин суузынын түбүнөн бийик туулар көдүрилип тургандарын тапкандар. Олор бойлорынын тапкан тууларын улу орус учёный М. В. Ломоносовтын адыла адагандар.

Жаңы төзөлгөн полярный станцияларда шинжүлү иштерди учёныйлар жана базыш жоктон, эрчимдү өткүрдилер.

Жалтанбас советский учёныйлар Түндүк Тошту тегистин ачуу корон соок тоштордо ончо жанынан жеткилдү ле жакшы иштеерин жеткилдеерге Төрөл нени де кысканбай ологорго берип жат.

Кыштаачылардын бирүзи мынайда бичиген:

— Сүүген Төрөлибис бисти ундубай, биске кичеемелин жетирип жат. Бистерге самолёттор келгилеп, бистерге письмолор, газеттер, бичиктер, жаңы кинокартиналар, жилектер ле мааланын ажын экелгилеп турадылар.

Шинжүлү иш өткүрүп турган улус бузарга ла жуурга белең, жылу тураларда жаткылап жат (17 журукты көр). Ол туралардын кажызында ла электрический жарыткыш ла телефон бар. Тураны чанага тургузып салган, ондый тураны төрт кижини жылдырып апарар арга бар. Туранын ичинде курсак азып ичерге жазаган газовой плиталар тургузып салган. Түндүктин станцияларында кандый ла жерге жүретен автомобильдер де, турган жеринен учуп чыгар самолёттор-вертолёттор до бар.

Кыштаачылардын ижи жаан да, солун да. Олор тоштын калынын, тегистин терегин кемжигилеп жат, салкын кажы жаны жаар согуп турганын, суу ла тегистин тожы кажы жаны жаар ууланып агып тургандарын, суунын ла кейдин соогы канча кирези болуп турганын билгилеп жат, соок-жылу кандый болуп турганын шиндегилейт, кандый тындулар барын үренгилеп жат. Браакта турган түндүктө жүрер жүрүм ле иштеер иш улустаң сүрекей жалтанбас ла тапкыр болорын некеп жат. Ачу-корон соокто иштеп турган кыштаачылар ончо буудактарды өткүлөп, шинжү эдер ишти полярный түндерде де өткүргилеп турулар.

Сурактар ла жакылталар.

1. 15-чи јурук аайынча түндүк станциянын агынын ајыктап көрүгөр.
 2. Советский учёныйлар тапкан тууларын канайда адагандар?
 3. Жылып жүрген станцияда кыштаачылар кандый иштер өткүргилеп турулар? Ол керегинде статьяны кычырып көрүгөр.
 4. Вертолёттын моделин эдигер.
-

БИСТИНГ ТӨРӨЛИС.

Төрөлистин картазы.

Бистинг алдыбыста Советский Социалистический Республикалардын Союзынын картазы! Бистинг Төрөлис кандый жаан. СССР—телекейдин эн жаан орооны. Ол Европада ла Азияда туруп жат.

Бистинг Төрөлистинг границазы сүрекей узун. Онын границазын бийик-бийик тууларла, жалбак-жалбак сууларла, чөлдү жаландарла, кумакту ээн жерлерле, жыш агаштарла өдүп жат. Жылу суулу Кара талайла, Тымык тенгистинг талайларыла, Тошту Түндүк соок тенгисле өдүп жат. Границаны түни-түжиле мактулу советский пограничниктер көскүр корулап турулар.

Жер-телекейде эн узун темир жол бисте. Күнбадыштаг ала күнчыгыш жаар, бастыра Советский Союзты темир жолло өдүп барарга 12 күн керек.

Октябрь айда бистинг Төрөлистинг Түндүктеги жаказында ончо жерди кар туй базып салган, ачу-корон соок турат. Түндүк Тошту тенгисте десе, сүрекей жаан тоштор ары-бери жылыжып жүргүлейт. Бу өйдө бистинг Төрөлистинг түштүгинде жылу турат, Кара талайдын жарадында садтар өскүрип, улустар жеңилчек кийимдү жүргүлейт, талайдын жылу суузына эжингилейт.

Бистинг Төрөлибис элбек, онын албатылары көп: орустар, украиндер, белорустар, грузиндер, казахтар, узбектер ле өскөлөри де бар.

Советский Союз алтындый мызылдайт,
Ончо албатылары жайым жаткылайт, —
Казах ла таджик, армянин, белорус
Жажына најылык, бир билелү улус.

Түндүк жаны жаар көргөмдө —
Ондо жалтыркай тоштор жүскүлейт.
Түштүк жаны жаар көргөмдө —
Жүзүн-жүүр өзүмдер өскүлейт.

Ыраак Күнчыгышты көргөмдө, —
Ондо тенгистер көгөрүп жадат.
Күнбадышты ажаарып көргөмдө, —
Жүрекке жуук Москва жалтырайт.

Албатылардын карындаштыгы тынгыт.
Албатылардын агару нажылыгы өзөт.

СССР-ге 15 Союзный Советский Социалистический Республикалар киргилеп жат. Ол республикалардын эн жааны — Российский Советский Федеративный Социалистический Республика.

Сурак ла жакылталар.

1. Жарым шардын физический ле политический карталарында СССР-ди көргүзүп беригер.
2. СССР жер-телекейдин кандый бөлүктөрүндө туруп жат?
3. Ленинград ла Владивостокты колбоп турган темир жолды көргүзүп беригер.
4. Албатыларды көргүзүп турган картадан СССР-де орустар, украиндер, белорустар, казахтар ла узбектер журтап жаткан жерлерди көргүзүп беригер.

СССР-дин талайларыла.

Бистинг орооннын жараттарын үч тенгистин суулары јунгулап јат. Олор: Атлантический, Түндүк Тошту тенгис ле Тымык тенгис. **Кара талай** ла **Балтийский** талай — Атлантический тенгистин талайлары.

Кара талай терен. Ол СССР-дин түштүк јанында јадып јат. Ондо јай узун ла изү турат. Ол Советский Союзтын эн јылу деген талайы. Ол кышкыда кыска өйдин туркунына јангыс ла Одессанын јанында тонуп јат. Керептер талайла јыл эбире јоруктагылап јат. Советский Союзка Кара талайдын учуры сүрекей јаан. Оныла өскө ороондор јаар јаан учурлу талай јолдор бар.

18 јурук. Кара талай Кавказтын жараттарында.

гылап јат. Антарктиданын јарадына ла өскө дө талаларга баратан узак атаныштар мынаг башталып јат.

Балтийский талай Советский Союзтын кўнбадыжында јадып јат. Кара талайга көрө ол тыг терен эмес, ондо ортолыктар ла суунын түбүнде кайа таштар көп. Балтийский талайдын тўндүк јаны узак өйдин туркунына тонуп калат. Је ондый да болзо, бу талайдын көп јарымызында керептер јүретени токтобой јат.

Финский булуннын јаказында бистин эн јаан деген порт — Ленинград туруп јат. Ленинградтын порты ажыра өскө ороондорло өткүретен саду өдүп јат.

Балтийский талайды жакалай јаан ла учурлу порттор тургулап јат. Олордон Европанын ороондоры ла телекейдин өскө дө талалары јаар талай јолдор баргылап јат.

Кара талайла.

Кереп үнденеле, Батуми городтон табынча ачык талай јаар ырай берди. Эңир тымык ла айас болды. Айас јакшы эңирге токунап ла талайды сүүмјилү ајыктап турган пассажирлер палубада јуулгылап, ары-бери баскылап турдылар. Талай элбек, телкем јайылып барган. Суунын көгөрип турган јалбагына јаркындалып турган кўн ажарга јууктай берди.

Кўнчыгышта Кавказ көрүнип турды. Јарат бастыразы нургулай ла сад. Јажыл көк өзүмдери өткүре санаториялардын јараш туралары көрүнөт, көгөрип турган агаштардан ары ыраакта бийик туулардын мөңкү карлу сүмерлери јалтыражат.

— Кандый эмитир, бистин талайыбыс јараш па? — мен јаар бурулып, бир матрос сурады.

— Сүрекеј јараш! Кара талай тыг чакпынду деп, мен бичиктерден кычырган эдим, ол чек тымык болуптыр не.

— Слер онын тымыгына бүтпегер. Бистин талай кубулчаан. Эмди де јоткон баштала бербезин! Ол булутты көрүп туругар ба?

Матростын уулаганы јаар мен ээчий ајыктадым, је меге булут кичинек немедий көрүнди.

— Онын кичинеги кичинек ле—је кезикте ондый кичинек булут сүрекеј јаан түбек јетиретен эди.

Мен ајыктай бердим. Булут түрген јаанап, удаган јок теге-

ринин жарымын бürкеп, күнди бөктөп ийерде, тургуза ла ончо бürкелип, карагуйлай берди. Салкын тыгып, суунун толкуларын көдүрүп ийди. Узакта күркүрөп, жалкын жагыланды... Эмди ле тын күкүрт болор. Талай там ла карачкыланып, јес кара кеберлү боло берди. Кенетийин өткүн јааш уруп ийди. Талай шуулап, күркүрөп турды... Јалкыннын жаркыны суунун јаан толкуларын жарыдып турды. Ак көбүктү толкулар пачкылыжып керепке учурап, оны бир јанынан база бир јаны јаар келтейтип турдылар. Талай түнүле ле токунабай булганды.

Эртен-тура дезе, күн жаркынду тийип турды, јоткон чек болбогон немедий болды. Мен талайдын түс үстин база ла ајыктап, талай ла тегери биригип калган кеберлү јер јаар узак өйгө јоруктаар күүним келди.

Балтийский талайда.

Суу түрүлип, араайынан јаратка једип, талай јаар ойто ага берет.

Талайдын јаказында элбек јерде ару, койу кумак јадып јат. Онон ары бийик карагайлар өзүп барган. Јажыл көк карагайлардын ортозында дачалар ла санаториялар көрүнөт.

Талай, ару, серүүн кей, карагай агаштын југунын јараш јыды ишкүчиле јаткан улусты ого барарга күүнзедип јат: оло мында амырагылап ла эмденгилеп јат.

Эртен-тура. Күн өксөп келген. Туман таркай берди, талай жаркындалып мызылдап турды. Суунун үстүле ак чайка куштар учкулайт. Олордын бирүзи, эмезе экинчизи сууга чогууп, онон суркурап турган балыкты тудуп алып апаргылайт. Балыкчылар керептерине треска, килька ла салка балыктарды толтыра салгылап алып, јангылап келгилейт. Ыраакта јаан керептер көрүнгилейт.

Тумандарла, јоткондорло тартышканча
Баркастар толкуларды өдүп баргылайт.

Бистин јалтанбас балыкчыларыска

Талайдагы јүретени иле-јарт.

Талайдын толкузы кемеге согылат,

Талайдын јалангында ойноп јүрет,

Je талай байлыгын кысканбайт
Улуска ончозын берип турат.
Балыкчылар жангылап клеедилер,
Бедиреп тапканын экелгилеп жадылар.
Олорды уткуурга талайдын жарадына
Балдар жуула жүгүрүштилер.

Сурактар ла жакылталар.

1. Картадан Кара ла Балтийский талайларды көргүзип беригер.
2. Бу талайлардын кажызы СССР-дин түштүгинде жадын жат, кажызы күнбадыжында жадып жат?
3. Талайлардын теренгин темдектейтен будуктар аайынча бу талайлардын кажызы терен, аыктап көрүгер.
4. Кандый талай ончозынан жылу?
5. СССР-дин албатылары жаткан жерлерди көргүзип турган картадан эстонецтер, латыштар ла литовецтер кайда журтагандарын көргүзип беригер.

Баренцовый талайда.

СССР-дин түндүк жараттарын Тошту Түндүк тенгистин талайлары курчай жунгулап жат. Олордын ончозынан улуска жаан туза берип турганы Баренцовый талай.

Мурманск. Пристаньда талайда жүрер көп тоолу керептер турулар — мында порт. Балыктын, тустын, талайдын суузынын жыды жытанат.

Экелген балыктарын түжүрүп салала, балыкчылардын керепи — траулер балыктаарга база катап жүре берди.

Кереп ачык талай жаар там ла ырада барып жат. Балыкчылар-талайчылар жаан темир иргишке ороп салган жаан бек шүүнди — тралды түжүрүп ийдилер, ол шүүн сүрекей жаан таарга түней. Кереп ол шүүнди сүүртеп апарарда, ого балыктар киргилеп калар.

Эки час кирези ой өткөн сонунда балыкчылар шүүнин темир иргишле керептин үстүне чыгара тартып келип, тудуп алган балыктарын төгүп турадылар.

— Көрүгөр, шүүнде треска балык толтура эмтир — деп, балыкчылар сүүнгилейт.

Олор шүүннин түбин чечип ийгилеерде, балыктар мызылдашкылап палубада турган жаан кайырчакка төгүлгилейт. Шүүнди балыкчылар база ла катап талай жаар түжүрүп ийдилер.

Керептер оног ары бардылар. Шүүнге балыктар толуп турганча палубада иш кайнап турды: балыкчылардын кезиктери тресканы столго көдүргилейт, өскөлөри балыктардын баштарын кескилейт, база кезиктери олордын ичи-карындарын арчыгылдайт. Балыктарды тузайла, трюм жаар (кош алып жүрөтөн кып жаар) түжүрдилер. Тресканын буурынаг керептин бойында ок балыктын үзин кайылтар иш өдүп жат. Траулер — ол сууда жүрөтөн бүткүл завод.

Кереп трюмын балыктарла толтуруп алала, пристаньга ойто жанып келет. Мында балык туткан керептердин экелген кошторын түжүрүп салып жат.

Бистин талайчыларыбыс Баренцовый талайдан балыкты көп туткулап жат.

Баренцовый талай сүрекей жаан. Бу талайга Атлантический теңистен жылу суу агып кирип жат, онын учун бу талайдын түш-

19 журук. Мурманск. Буулантыда турган траулерлер.

20 журук. Тралла балык тудуп турганы.

түк-күнбадыш жаны качан да тонбой жат. Талайдын түбүндө жүзүн-жүүр өзүмдер өскүлөп жат. Олордын ортозында жүзүн-башка оок тындулар жүргүлөйт, олор балыктардын курсактары. Баренцовый талайдан балыктар жакшы курсак таап, ондо өзүп ле көптөгилеп жат.

Балыкчылар бу талайдан көп тоолу тресканы ла сельдти туткулагылайт. Мурмансктан күнүн сайын атангылап турган поездтер бистинг орооннын жүзүн-башка городторына балыктарды апаргылап жадылар.

Сурактар ла жакылталар.

1. Картадан Баренцовый талайды көргүзигер.
2. Баренцовый талайдын түштүк-күнбадыш жаны ненин учун качан да тонбой жат?
3. Баренцовый талайда балык ненин учун көп?
4. Статьяга план тургузала, бу план аайынча статьяда айдылганын айдып беригер.
5. Керептин сомын (моделин) эдигер.

Түндүк талай жолло.

1932 жылдын жайында тош оодотон «Сибиряков» деп жаан кереп Архангельсктен чыгала, Ак талайла Баренцовый талай жаар, оноң ары күнчыгыш жаар ууланды.

«Сибиряков» Карский талайга кирерде, туман бүркеп салган ыраактан ого удур тоштор келгилеп жаттылар. Кенетийин жоккон башталды: тоштор күзүрт-мызырт эдип табарыжып, оодылгылап турдылар, же тош оодотон жаан кереп ичкеери барып жатты.

Жолды сүрекей жаан тоштор тыгылышканы — торостор бөктө-гилеп турдылар. Ичкеери барарга там ла күч болуп турды. Күнчыгыш-Сибирский талайда кереп калың тоштордын ортозына жүк ле арайдан кысталып кирип алды. Улустар түште де, түнде де амыр жок иштегилеп турдылар. Ондый тартыш канча-канча күндердин туркунына токтоду жок өтті.

Бир катап таң адып келерде коркушту тың согултаның табыжы угулды. Тош оодотон жаан кереп селес эдип кыймыктанала, токтой берди. Ончо улустар палуба жаар жүгүрдилер. Ондо керептин винти сынала, сууның түби жаар түже бергени жарталды. Керепти ары-бери бурар арга жок боло берди. Же советский улустар тың санааркагылабады: парустар эдип алала, база салкынның ийдезин тузаланып; оноң ары баргылап жаттылар. Олордың эрчимдү тың тартыжузы женип чыкты. Турган задачаны олор бүдүрдилер: «Сибиряков» Архангельсктен Берингово талайга баратан жолды ончозынан озо жаңыс жайдың туркунына өткөн. Түндүк талай жолды билип аларына «Сибиряковтын» өткөни сүрекей жаан учурлу болгон.

Тошко туй бастырган түндүк соок талайларла жоруктайтан Түндүк талай жол ачылган, ол жол **Түндүк талай жол** деп адалган. Бу жолдың учуры сүрекей жаан. Түндүк талай жолло Сибирьдин агажын тартып жат. Түндүк жаар кулур, мал, машиналар, бичиктер аткарылып жат. Эмди Түндүк талай жолло керептер жылдың сайын атангылап турулар.

Бу жолло керептер амыр-энчү жоруктап турарын жеткилдеерге көп немелерди билер керек, анчадала тоштор канайда тонуп турганын ла олор тенгисте канайда агып тургандарын, Түндүк Тошту тенгисте соок-жылу кандый болуп турганын жакшы билер керек. Бастыра бу керектерди керептер полярный станциялардың жетирулеринен билгилеп жат.

21 јурук. Түндүк талай жолло керептер јоруктап тургандары.

Сурак ла јакылталар.

1. Картадан Түндүк талай жолды көргүзип беригер.
2. Тош оодотон јаан кереп «Сибиряков» Түндүк талай жолды кыштабай, ончозынан озо канайда өткөнин куучындап беригер.
3. Түндүк талай жол кандый учурлу?

Тымык тенистинг талайларында.

Тымык тегиС СССР-динг јараттарына кирип турган јерлерде мындый талайларлу: **Японский, Охотский** ле **Беринговый** талайлар.

Кереп Владивостоктонг чыкты. Ол Камчатка ла Чукотский јарым ортолык јаар кош апарып јат.

Бу ок керепте эки јүске јуук пассажирлер: эр, үй улустар, балдар баргылап јат.

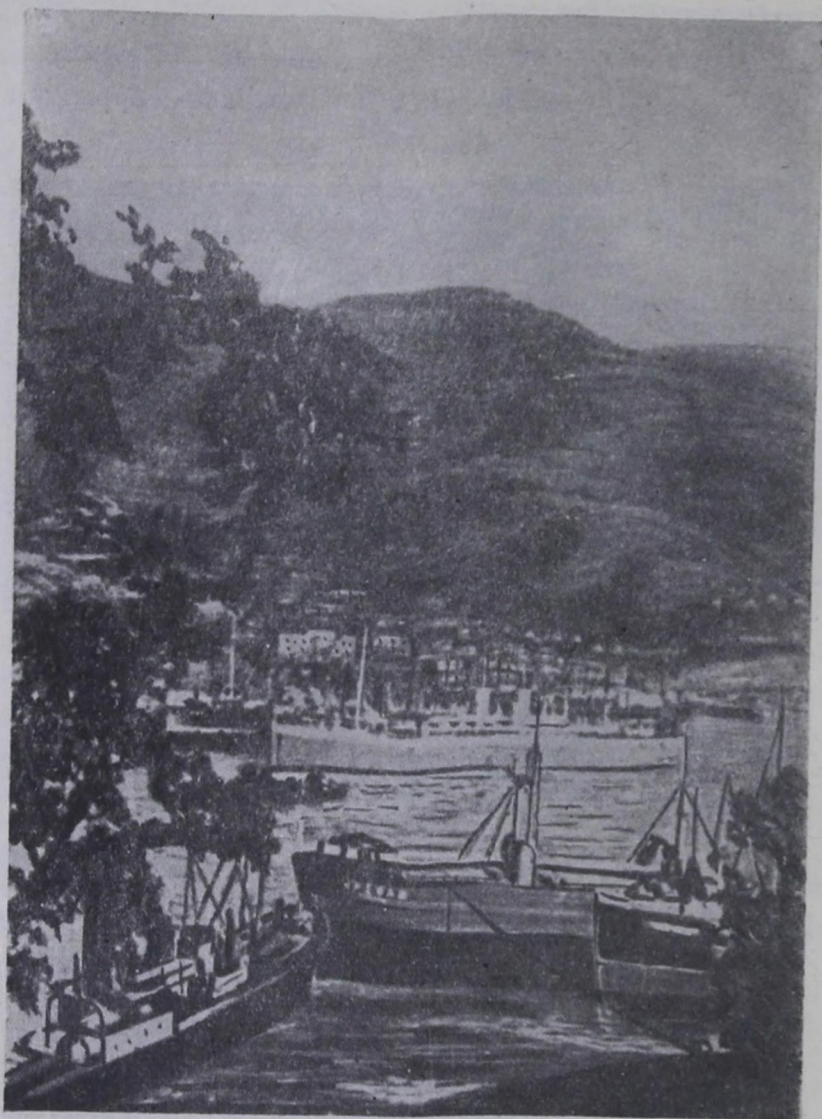
Кереп јылу Японский талайла барып јат. Талай тымык туруп, суу сүрекей жарык болуп турганынан улам, керептег суунынг түбүнде өзүп турган өзүмдер ле ондо јүрген балыктар көрүнгилеп тургулайт.

— Бүгүн күн сүрекей жакшы. Японский талайдын жоткондоры
ончо талайлардыынан тыг болотон.

Кереп Охотский талайга кирди. Сооктыг тыныжы жытана
берди. Туман бүркеле берди. Ончозы айландыра бүркелип туна

22 журук. Бийик кырлу жараттарлу Охотский талай.
Жууктай көрүнип турганы тыт агаштар.

23 јурук. Петропавловск-Камчатка деп порт.

берди. Кереп араайынан барып, үзүк јоктон үн берип, удура келип јаткан керептерге бойынын јууктап турганын билдиртип турды.

Кереп барганчала.

Тымык теңисле кереп Петропавловск-Камчаткага јууктап келди. Керептин кожынын кезигин јаан крандар түжүрип ийдилер.

Таш көмүрди ле тус јок сууны алып алала, кереп түндүк јаар, Берингово талай јаар ууланды. Ол СССР-дин эн јаан ла

эң терен талайы. Керепке удур көп тоолу балыкчы керептер треска, сельд ле лососьтор коштогон келгилеп јаттылар. Советский балыкчылар Тымык теңистинг талайларынан балыкты сүрекей көп туткулап јат.

Јорук јүргөн улустар палубада јуулгылап келдилер. Олор кербалыктын үшкүргөн суузы көдүрилип чыкканын ла онын јаан бойын көрүп ийгендер. Кербалык јаар кербалыкты андайтан кереп јалтаныш јоктон көндүгип ийди.

Кербалыкты андайтан бистинг керептерибис јылдын сайын Берингово талайдан көп кербалыктар өлтүргилеп јат.

Кереп Чукотский јарым ортолыктын јарадына једип келди.

Јакылталар.

1. Бу куучынды үч башка бөлүйлө, онын кажы ла бөлүгине бажалык беригер.

2. СССР-дин физический картазынан Атлантический теңистинг мындый талайларын көргүзип беригер: Кара ла Балтийский талайларды, олордын аттарын контурный картада бичип салыгар.

3. СССР-дин физический картазынан Түндүк тошту теңисти ле Баренцово талайды көргүзип беригер, олордын аттарын контурный карталарда бичип салыгар.

4. СССР-дин физический картазында Тымык теңистинг мындый талайларын көргүзип беригер: Берингово, Охотский, Японский талайларын. Олордын аттарын СССР-дин контурный карталарында бичип беригер.

СССР-динг түс жерлери ле кырлары.

СССР-динг үсти жүзүн-башка. Баренцовый ла Ак талайлардаг ала Кара талайга ла Балтийский талайдаг ала Уралдын кырларына јетире **Күнчыгыш-Европадагы** түс јерлер барган. (24 јурук). Уралдан бери **Орто-Сибирьдинг** тепсени келип јат. Бистинг ороонысты түштүкте ле күнчыгышта кырлар курчап салган. Олордын энг јаан дегендери Памир ле Тянь-Шань.

24 јурук. Күнчыгыш-Европадагы түс јер.
Агаштар өскөн төңдөр көрүнөт.

Күнчыгыш-Европадагы түс жер.

Качан автомобиль Москвадан чыга коноло, онын жаказын өдүп, Күнчыгыш-Европадагы (Орус) түс жерле күнчыгыш жаармантап отуларда күн тыг өксөгөлөк.

Тым болгон, кажы ла жалбыракта кургагалак чалындар мызылдажат. Жолдын эки жанында колхозтын жалаңдары жадаг. Күн там ла өксөп турды.

— Кандый жакшы! Кандый ыраак көрүнөт, элбек-элбек жалаңдар.

— Бу бистинг элбек Орус жалаңыбыс не!

Кезикте шоссе төнгө чыгып, катап ла төмөн түжет. Төннинг үстүнег көргөжин, түс жалаң элбей берип турар. Кезикте колхозтын деревнезининг элбек оромдорыла барып жадаарыг, кезикте агаш көрүнөт, оног ары база ла жалаңдар жадаат.

— Кандый телкем! Кандый көп жер!

Орус поэтинг стихтери сагышка кирет:

Мен жалаңдарла өдүп барадым,
Олордын учы-бажын тапайдым...
Кайдаар ла көрзөң — жалаңдар,
Тенгериде десе — үүр куштар.
Бир күн, экинчи күн барып жадырым, —
Бастыразы жалаңдар, эбиреде жалаңдар!

25 журук. Күнчыгыш-Европадагы түс жердинг элбек жалаңдары.

Орто-Сибирьдин тепсенгинде.

Күнбадыш Сибирьдин элбек ле түс жерлеринин ары жанында, Енисей суунын ол жанында кырлар, бийик жерлер барып жат—ол **Орто-Сибирьдин тепсени**, ондо таш көмүр, өңдү металлдар, алтын көп.

Орто-Сибирьдин тепсени Енисей суудан ала Лена сууга жетире сүреен элбек жерде жадып жат.

Түндүк жаны жаар Орто-Сибирьдин тепсени үйеленип, кадалгак-кадалгак үзүлүп жат. Ол тепсеннен агып башталган суулар туш-башка ууланып, койрык-тейрик аккылап жадат. Олордын агып барган өзөктөри кайа-таштарды жип, терең коолдор болуп барган. Чичке-чичке кобыларда кара-суулар чоркурап агып, суулар күркүрейт. Кадалгак межеликтерде чибиле терек туй өскөн. Эмеш бийиктей жерлерде четтер ле мөш агаш өзүп жат. Өзөктин ичинде кызылгат, боронгот ло жерде өзөттөн өскө дө жүзүн башка жиилектер өзүп жат.

Жакылталар ла сурактар.

1. Картадан Күнчыгыш-Европадагы түс жерди көргүзүп беригер.
2. Картадан аяктап көрөлө, Күнбадыш-Сибирьдеги түс жер кайда жадат, оны көргүзүп беригер.
3. Орто-Сибирьдин тепсени кандый суулардын ортозында туруп жат?
4. Слердин журтаган жеригер кандый жер?

Памирде.

Памирди орустап көчүрзе «Телекейдин бүркүзи» деп айтканы болуп жат. Оны онойып ненин учун адаган десе, ол эн ле бийикте турган жер болуп жат. Бийик туулардын ортодо түс жалаңдар бар, олар база бийик жерде жаткылап жат.

Памирде сүрекей соок. Кышкыда соок 40 градуска једип јат. Јайгыда күн тийип турган жерде изү, көлөткө жерде соок. Мында тын соок салкындар үзүги јогынан согуп јат. Кырлардын баштарында кайылбас карлар ла мөнкү тоштор жадып јат. Мөнкү тоштор эмештен кайыларда, олордын алдынан кичинек кара-

26 журук. Памирдинг тууларындагы жол.

суулар агып түшкүлөйт. Олор биригип, кыр жерлерден аккан суулар болуп, бийиктен түргөн агып, жолой жаткан таштарды кожо апаргылап турадылар. Кырлардын суулары ару да, сүрекей соок то.

Памирде СССР-деги энг бийик сүмер туруп жат: Сталиннин адыла адалган сүмердинг бийиги $7 \frac{1}{2}$ километр.

Памирде чык ас түжүп жат, ондо өзүмдер де ас: кажы ла жерлерде кыскачак өлөң лө жыраалар өскүлөп жат. Онын жангыс ла күнбадыш жанында, жааш ла кар көп түжүп турган жерлеринде, терен кобыларында ла кырлардын эдектеринде агаштар өскүлөп жат.

Памирде тындулар көп эмес. Бийиктей турган тууларда кочкорлор жүргүлөп жат. Памирде барстар ла туунын текелери бар. Онын сууларында ла көлдөринде балык көп. Бир жорукчы Памир керегинде мындый куучын куучындаган:

— Совет жан тужунда Памирди ажыра жалбак шоссе жол жазалган. Бир катап мен ол жолло автомобильдү барып жадала, бийик ташта теке турганын көргөм. Ол кайа таштын үстүндө кыймыктанбай, кандый ла табышты тындап турган. Ол кенетийин одоштой кайа жаар калыйла, элес эдип жүре берген. Шоссе жолдын жанындагы көл жадыры, ондо суукуштар ла кастар жүргүлөди.

11

Жолдын бурулчыгынын жанына жууктап келеле, шофер машиназын токтодып ийген, кырдан ол жерде журтаган кижн тўжўп клееткен. Онын мингени сарлык болгон. Сарлыктардын мўўстери жаан, сарбайа ѳскѳн тўги жерге жетире желбиреп жўрер. Сарлыктар жыл чыгара бойы одорлоп азыранып, кышкыда бойынын курсагын кардын алдынан таап, курсактанып жат. Сарлык сооктондо, салкыннан да, калын кардан да, бийик кырлардан да жалтанбай жат. Сарлык тузалу мал. Онын эди амтанду, тўгинен кийим эдип жат. Памирде жаткан улустар сарлыктарды мингилеп, уур кошторды чичке жолдорло бийик кырларга жетиргилеп жадылар.

Сурак ла жакылталар.

1. Картадан Туулу Памир деп ороонды кѳргўзип беригер.
 2. Памирде журтаган улуска сарлык кандый туза жетирип жат?
 3. СССР-динг физический картазын ажыктап кѳрѳлѳ, бистин ороондо бийик сўмерлер кайда турганын айдып беригер.
 4. Кем кырларда болгон, олар кырлар керегинде куучындап берзиндер.
 5. Той балкаштанг эмезе чыкту кумактанг кырдын кеберин жазагар.
-

СССР-дин улу сууларында ла көлдөринде.

Бистинг элбек орооныбыста көп тоолу суулар аккылап жат. Олордын кезиктери кырлу жерлерден башталгылап, оноң ары түс жерлерде табынча аккылап браадат. Кезиктери десе агында-рын бийик туулардан баштап, төмөн болуп, чакпындалып, күр-күреп агып жадат.

Бис СССР-дин жаан сууларын билип алар керек, суу кайдан башталып турганын; кайдаар агып турганын, сууны канайда тузаланар арга барын билер керек.

Волга—улу орус суу.

Волганын башталганында. Агаштардын жаказындагы үлжи састын ортозыла кичинек суу чорголоп агып жат. Ол чичке, ал-тай база береригер. Ол кичинек кара суу улу **Волганын** баштал-ганы. Ол кара суучак жаландарды өдүп, агаштын ортозында та-былбай калат. Волга көлдөрдү өткүрө агып, бойына өскө суу-ларды алып, табынча барып, жалбак ла жаан суу боло берген.

Лыш-тайгадан чөлдөр жаар

Оның жолы узун да, ыраак та барар.

Волганын жолы узун, оның жараттарының кеберлери кеелү. Экскурсияга жүрген үренчиктер куучындагылайт:

«Волга сүреен жараш. Бис бийик жаратка чыгып алып, оны сонуркап аяктап турдыбыс. Сол жарады ногоон кебис бүдүмдү, ырада көрүнип жат. Оның кийининен саргара быжып келген арыш көрүнөт. Оноң ары койу агаш өзүп барган. Агаштардын ортозында улустын журты көрүнөт.

27 јурук. Волганын башталып турган јериндеги онын агыны.

Волганын он јарады сол јарадынан бийик. Бис јараттын чек ле кырындагы чичке јолло бардыбыс. Кезикте јакаларында јаш агаш өскөн терен коолдорго түжүп, ойто өрө чыгып барганыс. Волганын бажындагы ондый јерлерде базып јүрерге сүреен јакшы».

Волгала керептү јоруктаган јорук.

Калинин городко бис кемелү келеле, Волганын суузыла јүрөтен јаан керепке отурып, онон ары бардыбыс. Кереп Волгадагы суунын буунтызына кирди.

Ол улус јазаган көл. Ол агаштардын ла јаландардын ортозына элбеде јайыла берген. Салкын башталды, көлди јаан толкулар ары-бери чайбай берди.

Рыбинсктеги буунты сууга келеристе база јоткон кеберлү толкуларга учурадыс. Кереп Щербаков городко јууктап келди. Пристаньда көп керептер јуулганын бис көрдүбис, олар сууларла, каналла Ленинградка ла Москвага баргылап јат, јүзүн-башка коштор, көп пассажирлер тартып апаргылайт.

Бистинг кереп Волгала барып, Волганы јакалай турган орус

городтордогы пристаньдарга токтоп турды. Бис Ока ла Волга бириккен жерге, Горький городтын пристаньга једип келдибис. Улу орус писатель, Алексей Максимович Горький мында чыккан, мында јаткан.

Горький городко бис энирде једип келдибис. Устүги-Волжский јаратты јакалай барган оромго, Откоско бардыбыс. А. М. Горький мында амыраарга сүүйтен болгон. Волгада јүстер тоолу оттор анда-мында јалтыражып турулар: ол суула келип јаткан керептердин кожын түжүрип турган эмезе атанып јаткан баржалардын отторы көрүнөт.

28 јурук. Ульяновск город.
Бу турада В. И. Ульянов—Ленин јуртап јаткан.
Эмди бу турада музей.

Эртен-тура кереп Горький городтон атанды. Волганын жараттарын айкап турдубыс. Онын сол жарады бастыра бойы күннинг жаркынына жаркындалып, узада, горизонтко жетире көк кебистий кеелү көрүнүп жадат, он жарадында бийик кырлар агашла туй өзүп калган тургулайт.

Волгага Кама суу кирерде онон ары там элбеп жаанаган. Көп суулу Волга мында сүрекей жараш! Волгала барып жаткан керептер ле баржалар сүреен көп. Сууны төмөн көп агаш агызып апарып жат.

Он жанындагы бийик жаратта база ла город туруп жат. Ол **Ульяновск**. Владимир Ильич Ульянов—Ленин мында чыккан, журтаган ла үренген.

Кереп Волганы төмөндөй онон ары барды. Удура нефть урган керептер келгилеп жадылар. Он жанынаг жалбыракту агаштар өскөн Жигулёвский кырлар көрүндилер.

Жигулинин кырларынын кажуларында нефть алатан вышкалар көрүнгилейт. Ондо нефть алаган иш өдүп жат.

Куйбышевский ГЭС. Волга Жигулинин кырларын эбирип келди. Канча да кирези көрүп турзанг, көзүндү жараш жараттардан айрып болбозыг. Кереп Куйбышев городко једип келди.

29 журук. Куйбышев городтын жанында Волганын кебери.

30 журук. Сталинград амыр-энчүнниг оромы. Фашисттердин жемирип салган городты азийдагызынан артык эдип ойто орнуктырган.

Плотина сууны бууп салган. Коштой баратан каналла, онон шлюзала бистинг кереп өтти.

Плотинанын шылтузында Волганын суузынын кеми көдүрилеле, мында суунын сүрекей жаан буунтызы боло берген (31 журукты көр).

Куйбышев городтын жанында эн жаан деген гидроэлектростанциялардын бирүзи иштей берген. Ол Поволжьеге ток берип жат. Жигулиден, жалаңдарды ла агаштарды кечире эмиктерле Москванын фабрикалары ла заводторы жаар электричество берилип жат.

Жигулини өдүп алала, кереп онон ары барды. Чөлдиг жайым салкынынын тыныжы эзинделип турды.

Суунын жарадында **Саратов** город көрүнөт. Саратовтын жанында жерден күйер газ алып жат, оны городтын заводторы, фабрикалары ла улус журтаган туралары тузалангылап жат. Столицанын улус жаткан тураларын жеткилдеерге Саратовтон Москвага жетире газты жердин алдыла барган трубаларла апарган.

Сталинградский ГЭС. Суунын он жанында тракторлор эдер жаан завод көрүнөт, ол городло бир болуп биригип жат.

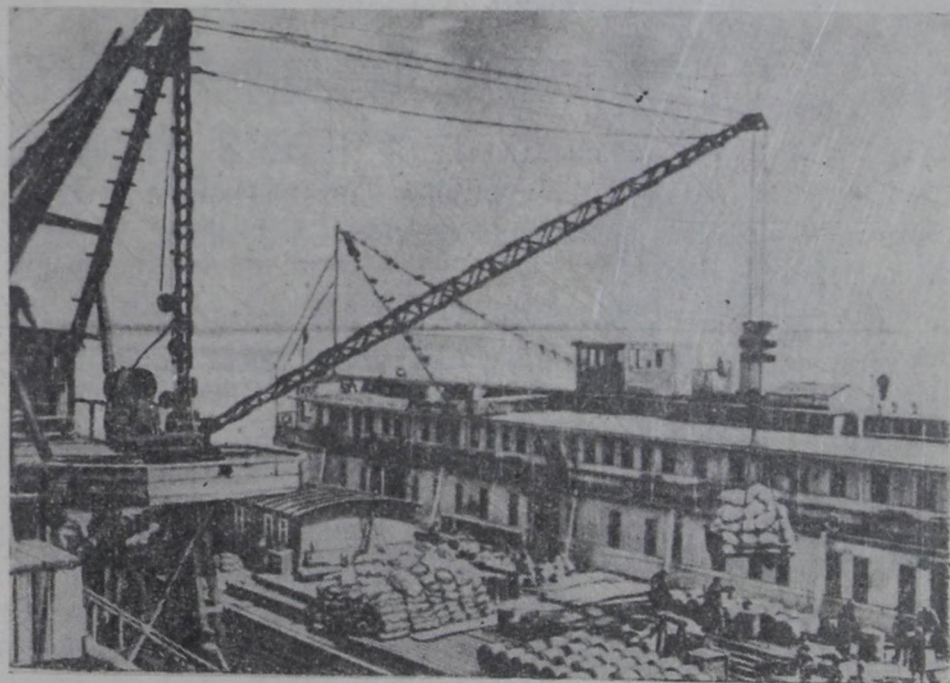
31 журук. Жаңы Волганын картасы.

Сталинград! Бу городко жууктаган сайын бис чек токунабай бардыбыс. Сталинград — оны Ада-Төрөл учун болгон улу жууда корулаган улус бойларынын кайкамчылу эрчимин ле жалтанбастарын көргүскендер. Мында калапту тартыш кажы ла алтам учун, кажы ла тура учун өткөн болгон. Сталинградтын жанында немецкий фашисттердин черүлери курчадала, оодо соктыргандар. Советский Черүнинг фашизмди женерине жетирген жотконду табарузы мынан башталган болгон.

Сталинградтын үстүги жанында Сталинградский гидроэлектростанция бүдүп жат. Машиналардын сүрекей көп болгону бисти кайкадат. Строительстводо мундар тоолу улустар иштегилеп турулар. Мында плотина сууны бууп ийер. Сталинградтын суу буунтызы сүрекей жаан болор (31 журукты көр).

Сталинградтын гидроэлектростанциязынан электричествоны Москванын ла өскө дө городтордын заводторы ла фабрикалары аларлар. Электричествонын тогы жалаңдарда машиналарды иштедер. Қолхозтордын журттары электрический жарыткыш аларлар.

Сталинградтан кезик керептер Волганы төмөн Астраханьга жетире баргылап жат, база кезиктери дезе — Волго-Дон каналга киргилеп жат.

32. журук. Төмөниги Волгадагы пристань.

Каспийский талайга. Бистинг кереп Астраханьга жууктап келди. Суунын жарадында кемелердин көбизин! Парустардын көбизин! Оңдо узун агаштарда шүүндерди кургадып салган эптир. Мында балыкчылардын колхозы. Балык тудатан көп тоолу колхозтордон келип турган балыктарды жазайтан завод иштеп жат. Балыкты ыштагылап, тузагылап турулар. Заводтын жанында балыкту бочкалар чогуу салган жадып жат.

Астраханьга једип келдибис. Портто тоозы јок керептер, парусниктер тургулап јат.

Волгала он коноктын туркунына бистинг јоруктаган јоругыбыс божоды.

Волганын учуры јаан. Волгала јорукчылар баргылап јат. Керептерде ле баржаларда аш, тус, балык тарткылап јат. Нефть урган керептер, агаштар баргылап јадат. Волга—јол. Волганын электростанцияларынан электрический токты заводтор, фабрикалар, колхозтор алгылап јат. Волганын суузы јалаңдарды сугарып јат.

Сурактар ла јакылталар.

1. Волгада кандый строительство өдүп јат, оны не керектү өткүрип турган?

2. Волганын оң жарадында кандый городтор турганын, сол жарадында кандый городтор турганын картадан көрүп анылагар.

3. Слердин кемигер Волгада болгон? Слер нени көрдүгер, айдып беригер.

4. Слердин јаткан јеригерде кандый суу агып јат? Оныла керептер жүрүп јат па? Ол кайдан башталып, кайда кирип јат?

Каспийде балык тудар иште.

Каспийский көл сүрекеј јаан керегинде оны талай деп адагылап јат, онын суузы талайдын суузындый ок—тусту.

Каспийский талайда јоткон шуулап турар. Суунын толкузы балыкчылардын якорьдо турган керептерин кодоро согорго чеңежип турар.

Керептердин журналына капитандары бичип јат:

— Түндүк-күнчыгыштан соккон салкын сүрекей тыг. Талайга атанарга жөпти бербедилер.

Суунун жаказында балыкчылар сүрекей жаан шүүнди жайып, оны шиндеп көрүп, жамап турулар. Шүүндер качан ок белен де болзо, талай токунабай туру.

Ак жалду толкулар улам ла келбей, үзүктелип турулар: жоткон токунап турган эмтир!

Керептер балыктаарга талай жаар атанып турулар. Иштин изүү өйи башталып жат.

Балык арлап, оны жазайтан заводтын жанында кош түжүрөтен жерде туткан балыгын түжүрөргө келген керептер көп. Балыкты түжүргилеп жат. Бастыра бу көп ишти машиналар иштегилейт. Балыкты сордыра беретен насос (ангылу машина) балыкты баркастан үзүк жок жылыжып турган жалбак лентага (транспорттөргө) чыгара соруп жат. Оок балыктар жалтыражып, бойы бескелеер бескеге, онон ары балык тузайтан тегеликке баргылап жадылар. Механик көөрөмдү кыйгырат:

— Баркасты апарыгар! Өскө керептер сакып турулар!

Жууктай турган керепте якорьдын кынжызы табыштанды: ондогы балыкчылар селедка балыктарын түжүрөринө белетенгилеп турулар.

Бу ок өйдө жүзүн-жүүр керептер талайды керигилеп жүргүлөйт. Бир керепте талайдан жаан балык кирген шүүнди көдүргилеп турулар. Бу баалу балыкты мындагы ок көчкүн заводко табыштырдылар. Ишмекчилер балыктарды түргөн алгылап алала, оны түргөн белетегилей бердилер.

Каспийский талайда балык сүрекей көп тудулып жат. Мында жаан сынду балыктар — белугалар да, осетр де, севрюга да бар, сельдь, вобла ла судак та көп.

33 журук. Волганын төмөниги агынында белуга деп жаан балыкты туткулап жат.

Сурактар ла жакылта.

1. Каспийский көлди ненин учун талай деп адагылап жат?
2. Балыкчылар талайга чыгып, балык тударына не чаптыгын жетирип турган?
3. Механизмнин болужыла балыктарды керептерден канайда түжүрип тургандарын куучындап беригер.

Волго-Доннын каналыла.

В. И. Ленинни адыла адалган **Волго-Доннын керептер жүретен каналыла** жоруктап жүргендери керегинде пионерлер-үренчиктер куучындагылайт:

«Сталинград! Бис палубага туруп алып, бистинг кереп каналга качан жууктаарын токунаа жоктон сакып турдыбыс (34 журукты көр). Капитан жакарды:

— Ичкеери, Дон жаар түрген жорукла!

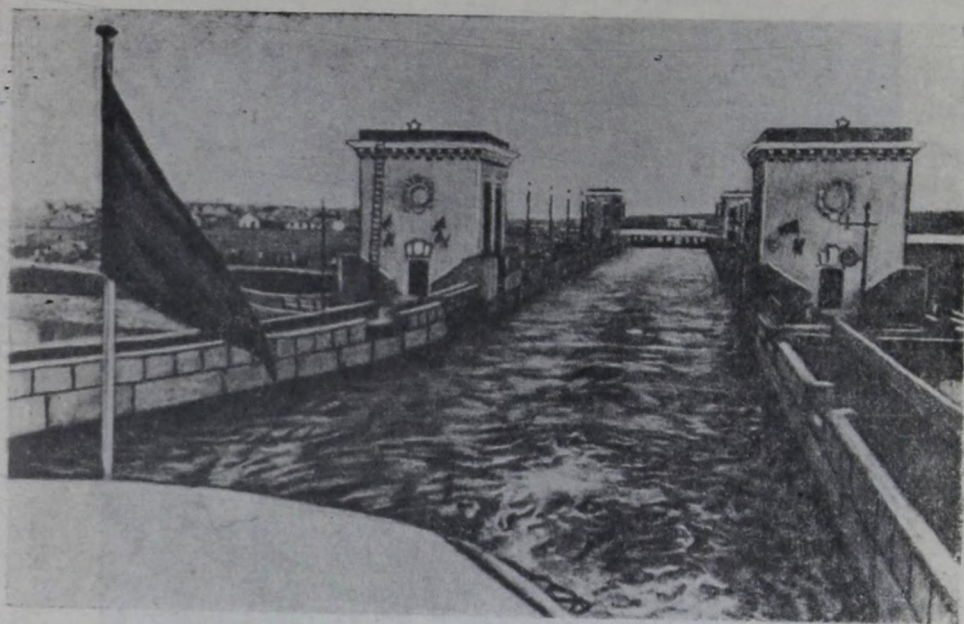
Сүүмжилү кыйгылар угулат:

— Көрүгер! Көрүгер! Арка!

Кереп баштапкы шлюзтын киретен эжигине жууктап келди. Бисти шлюз жаар кийдирип ийдилер, кийинибистен ары уур каалгалар жык туйук болуп жабыла бердилер. Кереп шлюзта чек жабыс туруп жат (35 журукты көр). Эки жаныбыста шлюзтын бетоннон эткен стенелерин көрдибис. Шлюз жаар суу божоттылар, суу көдүрилди, оныла кожо бистинг кереп табынча өрө көдүрилип турды. Биске шлюзтын өскө эжигин ачтылар, бистинг кереп дезе каналга кире берди.

Канал Волганы Донло колбойло, керептерге Балтийский ле Каспийский талайлардан Азовский ле Кара талайларга баратан жолдорды ачкан. Волга ла Доннын ортозында канал эткен жерде тепсенг бар. Керептер каналла баргылап, шлюзтарла табынча тепсенге көдүрилгилеп жат, онын кийининде онон ары база өскө шлюзла табынча төмөн түшкүлөп жадылар.

Каналдын суузы күнге жалтырап турды. Бийик аркалар, бийик башнялар, колонналар — ончозынын жаражын! Суунын жаказында жангыдан төзөлгөн көп журттар барын бис көрдүбис. Шлюзтан шлюзка жетире, бир журттаң база бир журтка жетире асфальтап салган жолдор чөйүлгилеп жаткылайт. Суунын вокзалдарына, жангы городторго автомобильдер мантагылап жаткылайт.

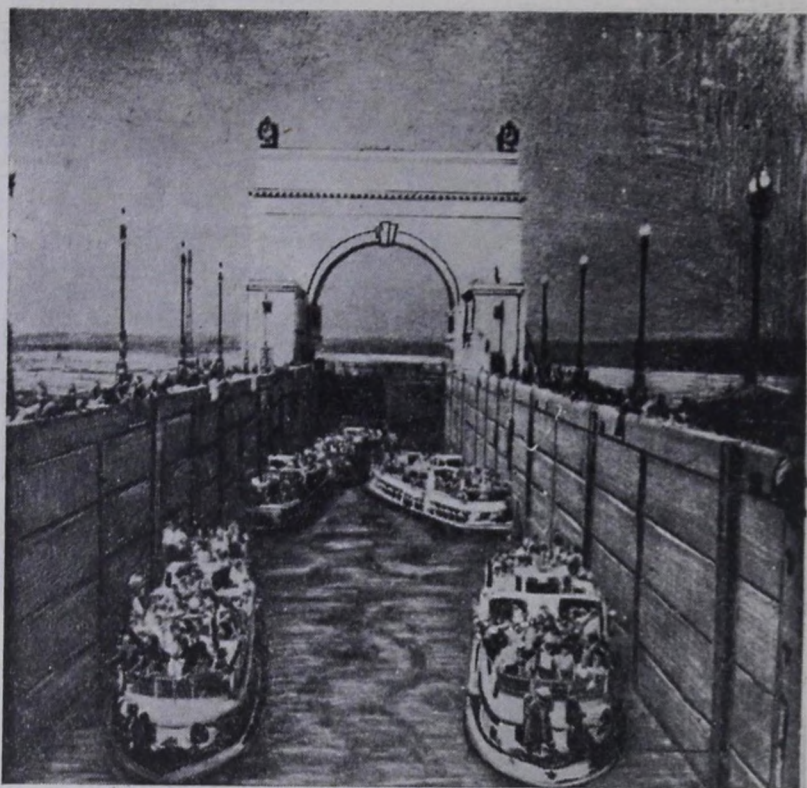

34 журук. В. И. Ленинниң адыла адалган Волго-Донның керептер жүретен канал.

Дон бу. Сууның жарадына керептен суу толкуланып, чайбалып келип турды.

Сууның жарады табынча там ла элбеп, оноң ары көс жетпес болуп жаанай берет. Көбүктү толкулар шуулашкылайт. Цимлянский плотинаның кебери ос-бос көрүнип келди. Ол Донның агынын бууган, оноң улам Цимлянский суу буунты боло берген. Ондо ак жалду жалбак толкулар көдүрилгилеп турулар. Биске удур бойы жүретен баржа келип јат, ол машиналар экелип јат. Улустар тарткан кереп келип јат, оноң ак маанычактар биске нени де јетиргилейт.

Цимлянский портто турган кийининде кереп оноң ары атанды. Шлюзтарды өдүп, ол Донго катап кирди. Бис Донның төмөниги агыныла көндүгип, оның суузының киленин, јараттарының көк өзүмдерин сонуркап ајыктап брааттыбыс. Маалалар, бахчалар, кыралар сууның жарадына јууктагылап турдылар. Кыраларда колхозчылар иштегилеп јадылар. Олор суактап турган кыралардан буудайды, арышты, арбаны ла өскө дө ашты көптөн јуунадып алгылаар.

35 журук. Волго-Доннын каналындагы шлюз. Шлюзтын ичинде теплоходтор турулар, олардо жоруктап жүрген улустар көп.

Ажып брааткан күнге жаркындайткан жаан город көрүндү. Заводтордын туралары ла трубалары, бийик туралар, көлөткөлү садтар узактан көрүнгилеп турдылар. Бу Дондогы Ростов деп город.

Кереп порттын тащтан жазаган чакызына араайынча једип келди. Сад болуп кубулып калган јарат бисти чечектердин јараш јыдыла уткуды».

Сурактар ла јакылталар.

1. В. И. Лениннинг адыла адалган Волго-Доннын керептер жүретен каналын картадан көргүзип беригер.
2. Волга кандый чөлдөрлө агып јат, ол кайда кирип јат?
3. Дон кандый тепсеннен башталып јат, кандый талайга ол кирип јат?
4. Цимлянский суу буунтыны картадан көргүзип беригер.

Сибирьдин улу жаан суулары.

Сибирьде бистин орооннын эн жаан суулары аккылап жат: **Обь, Енисей, Лена.** Бу суулар сүрекей узун, олар түштүктөн башталгылап, түндүк жаар аккылап, бойларынын сууларын Түндүк Тошту тенгиске апарып жадылар, олар кышкыда туй тонуп калгылайт, жаскыда десе жаандагылап, олорло керептер жүрөр боло бередилер. Олор ончолоры бойы-бойларына түнгей деп санангадый. Же кажы ла сууда бойынын агылу башказы бар. Картадан аяктап көрүгөр.

Обь Күнбадыш-Сибирьдин жабыс жериле, састардын ла агаштардын ортозыла агып жат; Обьтын жараттары жабыс, онын агыны түрген эмес. Кезик аразында суу торт кыймыктанбай турган кеберлү: Обь талайга көнү кирбей, узун оок айрылар болуп бөлүнип барган.

Енисей ары-бери бурулбай түндүк жаар көнү агып жат. Онын агыны түрген де, чакпынду да, Ангара кирип турган жерде онын жалбагы 3 километр, онын төмөниги агыны 60 километрге жайылган. Енисей сүрекей терең болгонынан улам агынына удур тегисле жүретен жаан керептер канча-канча жүс километрлерге өткү-

36 журук. Жалбак ла көп суулу Лена деп суу жыш тайганын ортозыла агып жат. Онын бийик жараттары кайыр да, терең де.

леп келгилейт. Енисейдин он јарады тууларлу ла јыш агашту, сол јарады дезе јабыс, ондо јаландар ла јыраалар бӱткен.

Енисейле бис јазалга керектӱ јакшы агаштар агызып јадыбыс, оморды дезе талайдын керептери келип, апаргылап јат.

Байкалдан узак эмес јерде тӱрген агынду, кӱп таштарлу **Лена** бойынын агынын баштап јат. Онын јараттары бийик те кайыр да, омор кезик аразында бойы бойлорына јуукташкылап тургулайт. Ондый јерлерде суу кайнап, кӱбӱктелип турат. Кайаташту јараттардан, кырлардан айрылып чыгып алала, Лена элбек јайылып јат.

Сибирьдин эн јаан сууларында канча кирези ийделер јаткылап јат! Ол ийдени советский улус тузаланар.

Гидроэлектростанциялар мында эмди де тудулгылап јат.

Амур суу Китайский Албаты Республиканын границазыла Тымык теҥис јаар агып јат. Бу керептер јӱретен јаан суу. Ол јаскыда ла јайгыда, качан салкын Тымык теҥистен кӱп булуттар экелип, тын јааштар башталган кийининде јаанап кирип јат. Керептер Амурла кӱп кош апаргыдап јат.

Јакылталар.

1. Картадан Сибирьдин эн јаан сууларын: Обьты, Енисейди, Ленаны — кӱргӱзип беригер.

2. Бу суулар кайдаар агып тургандарын картадан кӱрӱгер, СССР-дин јери кажы јаны јаар јабызап турганын куучындап беригер.

3. Куучыннын планын тургузыгар.

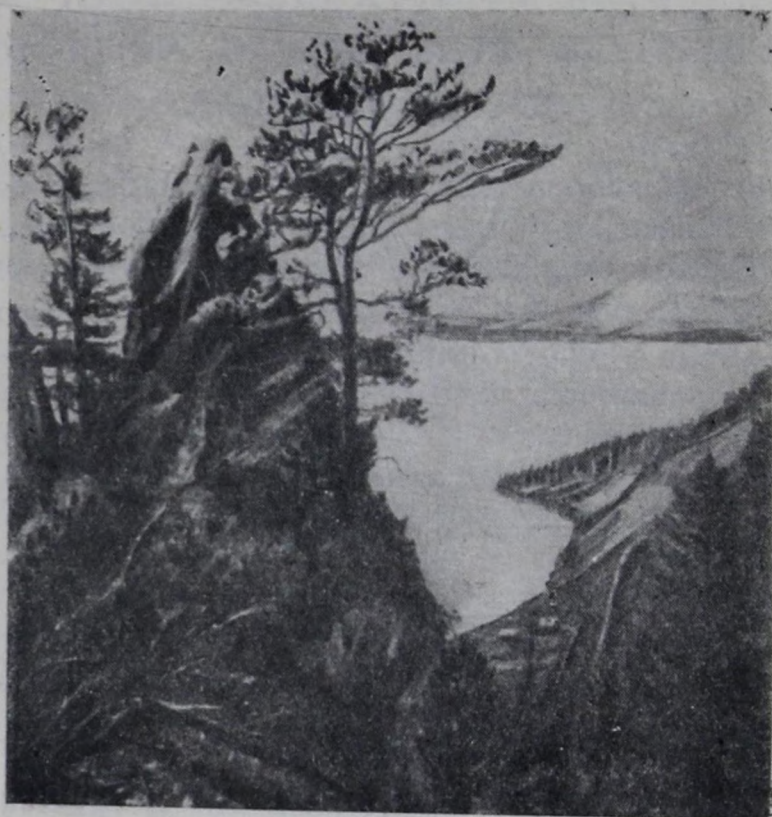
Байкал кӱл.

Байкалдын соок суузы јаратка чайбалып турат. Гудоктын табыжы угулды. Улустар тартатан јаан кереп турган јерине кыймыктап, Байкалла барып јат.

Бу кӱл талайга тӱней.

Оны Сибирьдин улустары талай деп адагылап јат. **Байкал** элбек, онын тереги талай кеберлӱ. Ол јер-телекейдин эн терең деген кӱли. Оны айландыра бийик туулар тургулап јат (37 јурукты кӱр.).

Байкалда балыктар кӱп.

37 журук. Байкалды туулар курчагылап турулар.

Онын суузы соок, арузын кижн кайкаар. Көлдөн Ангара суу чыгара агып јат. Ол сүреен түрген агып јат!

Озогы туштагы чөрчөктө айдылган:

«Байкал деп карыган өбөгөндө уулдар — суулар көп, олар ончозы сууларды јууп, адазына экелгилеп јат. Ондо Ангара деп кыс бар. Суу канча да кирези јуулар болзо, онын керексинбес кызы Енисейге ончозын апарып берер».

Шак бу түрген агынду сууны советский улустар үйгендеп алар деп санангандар. Ангарада көп тоолу электростанциялар тудулгылап јат; олардын бирүзи телекейде ончозынан јаан болор — онын ады Братский ГЭС.

Сурактар ла јакылта.

1. Картадан Байкал көлди көргүзип беригер.
2. Јурт улус Байкалды ненин учун талай деп адагылап јат?
3. Ангара сууда нени тудуп турулар?

Түндүктөн түштүк жаар—СССР-дин тундразыла, агаштарыла, чөлдөриле, ээн жерлериле.

Бистинг орооннын түндүгинен түштүги жаар барар болзобус, ар-бүткен канайда кубулып турганы жартала берер. Узак түндүктинг ачу-корон соокторы бис түштүк жаар жууктаганыбыста там ла жымжап турат. Канча ла кирези түштүк жаар барар болзобус, күн анча ок кирези жылып турар. Соок жерлерде бир өзүмдер өскүлөп, бир башка тындулар жүргүлөп жат, жылу жерлерде база өскө өзүмдер өскүлөп, база башка тындулар жүргүлөп жат.

Ар-бүткеннинг башказы аайынча Советский Союз бир канча бөлүктөргө бөлүнүп жат. Ар-бүткенди онойдо бөлүгени зоналар деп адалып жат.

Т у н д р а л а .

Түндүк Тошту тегистинг бастыра жарадын жакалай мундар километрлерге агажы жок жер чөйүлүп барган, ондо жегес ле оок жыраалар өскүлөп жат — ол тундра.

38 журук. Тундра жайгыда.

Кичинек Ано тундрада журтап јат.

Ан кабыраачылар-ненецтер тундрада колхозтордын андарын кабыргылап јат. Кичинек Ано чумда (айылда) темир печкенин јанында тизелене отурып алып, болчок эттерди отко быжырып отуры. Кызычакка печкенин јанында јылу. Тундрада бүгүн соок. Адазы таң-эртен балыктап барган, энгирде јанып келерим деп айткан эди. Анонын агазы Петя ан кабырып турган улустар јаар јүгүре берген, олордын ан кабырып турган јерлеринде ан јийтен оок јыраа — ягель көп. Олор бүгүн колхозтын андарын ончозын айылга айдап келгилеер. Эртен ан кабыраачылардын кезиктери андарды кышкы одорго айдагылап барар, кезиктери дезе, көп тоолу андарды алып, төрөл јурт јаар баргылаар.

«Эртен айылды бузуп, јанарыбыс» — деп, Ано сананат.

Ийт үрет ошкош? Ано малицаны (түгин антара көктөгөн кийимди) јабынып алала, адазын уткуурга чыга јүгүрди.

Төнгдө Ано токтой түшти. Бир де неме угулбайт. Ано ајыктап, ајыктап турды... Не де јок. Јагыс ла таныш, төрөл тундрадан башка не де јок. Чичкечек өлөндөр јайканыжып, јенес көгөри-жип турдылар. Полярный кайындар јүк арайдан Анонын курына једип турат, кызычакка дезе јүк ле алты јаш. Кайындардын бүрлери сабардын тырмагы ошкош кичинек. Јаан эмес көл јадып јат. Тундрада мындый көлдөр сүрекей көп.

Ано айландыра бүдүмчилү ајыктап туру. Кем де көрүнбейт. Је кем де көрүнбей турган кеберлү болуп јагыс ла көрүнип јат. Талдын кийин јанында, кичинек суучакта кара тулку агаштар кыймыктагылап турганын Ано көрүп ийди, ол андардын мүүстери. Ано сакып турды, ол ортозында јилектерди—кызыл айу катты ла өскөлөрин де оозына салып турды. Татузын!

Ийт тыгыда үргенче төнгө чыгара мантап келди. Балыктап барган адазы јанып клеет.

Ано удура јүгүргенче келеле, нартага — узун јенгилчек чанашка калып ийди.

— Балык! Балык! Балыкты көп экелдин бе? — деп, Ано сурап турды.

— Көп! — адазы күлүмзиренет. — Узакка једер, јакшы балык, кышка артыктап белетеген јакшы курсак болор— деп айдып, айылы јаар басты.

Ано когыраган күзүңгүлердин табыжын укты. Ол ан айда-

гандардын табыжы. Андар айры мүүстү баштарын седегде кыймыктадып, табынча келгилеп жаттылар.

Энир кирди. Айылдын ичинде төжөкти — андардын терелерин төжөдилер.

— Ано келип уйукта! Эртең таң адар алдында атанарыбыс— деп, кызычакка айдыжат.

Салкын шуулап турды. Жоткон башталып жат, же ол Аноны коркудуп турганы жок, кызычак тундраның сыгырышкан салкындарына үренип калган. Ано аннын жылу терезинин алдына кирип алала, салкыннын табыжын тындап, аннын балдары керегинде сананып жадала, уйуктай бергенин бойы да болгообой калды.

Ано уйуктап жатты, жууктай жаткан көлдө кастар канайда кыйгырышкандарын да укпады. Мында бир бүткүл үүр кастар конорго түшкендер.

— Кастар түштүк жаар учкулап турулар, удабас суулар тоңо берер, кыш келип жат, — адазы айылына кирип жадала айтты.

Жер жарып келди. Ано ойгонды.

— Турар керек— деп, адазы айдат, — болор, шыйдынар керек, жол узак.

Этти ле теертпекти жип, чайдан ичип алдылар. Ано айылдан чыгара жүгүрүп келди. Кайкаар ла неме! Кызычак көзин жумуп ийди. Кече тундра көк лө ногоон болгон, бүгүн бастыразы ак болуп калган, ончозын кар бүркеп салтыр. Кар жаркындалып жалтырап турды.

Айылды бузуп ийдилер. Аннын терелерин түреле, буулап койдылар. Ончозын чанакка салдылар. Ано немелерин чанактын үстүндө узун кайырчакка сугуп салды. Андарды чанактап алала, атанып ийдилер.

Ончозынан озолоп Петя бойынын чанагындагы андарын түргөн желдирип браатты. Онын кийининен адазы жортты. Ано антара түктү жылу кийимдү барып жатты. Ол тундраның кар базып салган элбек жалаңдарын аяктап браатты. Карануй кире берди. Андардын желиштери араайтый берди, олор арыган.

Ано чанагынын үстүндө эстеп отурды. Ол чочуйла, көстөрин ачып ийди. Андар токтой бердилер. Узакта жаркынду сары солонгы тенериде жаркындалып турды. Тенери кезик аразында карануйтып, кезик аразында ойто жаркындалып турды: тенериде жаан жалбыш кеберлү жаркын чөйүлип турды. Ол толголыжып, түзе-

39 журук. Тундрада турган журт. Ортозында балдар јадатан туралу школ. Тышкаары үренчиктер үредүчизиле чыгып келгендер. Балдарына туштаарга узактагы туралардан балдардын ада-энелери анды минип келгендер.

лип, јүзүн-јүүр будуктарыла ойноп турды. Ол чөйүнтинин үстү-ги јаны јаркынду ногоон, өскөзи алтын кеберлү, алтыгы јаны кызыл. Чөйүнти јок боло берди.

Ол јиктелип түрүлеле, јүзүн-јүүр јаркынду отторын ары-бери таркадып турды. Кар ла айландыра турган ончо немелер сары-сур, ногоон, сары, көк болуп јаркындалып турды. Түндүктеги јаркынды Ано канча ла катап көргөн, је кажы ла катап онон айрылып болбой, сонуркап ајыктап туратан.

Ненецтер түндүк јаркыннын јарыгын тузаланып, айылдарын тудуп аларга мендеп турдылар. Түндеги јаркын өчө берди, тундраны карангуй түн бүркеп ийди. Је айылдар јангы јерлерде тудулып калган турдылар.

«Эртен база ла јортуп, төрөл колхозыбыска барарыбыс» — деп, Ано сананып турды. Колхозтын элбек јуртында, олордын јаны туразы туруп јат. Кышкыда Ано энезиле кожо јылу, јарык турада јадар.

Аң кабыраачылар-колхозчылар жуулган кийининде жуун жуулды. Көрөтөн керектер көп болды.

Анонын адазы көчүш керегинде куучындап берди.

Школды үренип божоткон жаш өскүримди тоолой көрүп, Ленинградка үренирге кемди ийерин шүүп көрөлө жөптөгөр деп үредүчи сурады.

Сурак ла жакылталар.

1. Ар-бүткеннинг бөлүктөрүн көргүзип турган картадан тундраны көргүзип беригер.

2. Тундрада агып турган сууларды — Печораны, Обьты, Енисейди, Ленаны картадан көргүзип беригер.

3. Тундраның јеринин үсти кандыйын картадан көрүп аайлагар.

4. Тундраның ар-бүткенин көргүскен јерлерин статьядан табыгар.

5. Ненецтер-колхозчылар нени иштегилеп јат?

6. СССР-дин картазынан ненецтер кайда јаткандарын көргүзип беригер.

7. Нартаның сомын эдигер.

Тундра кышкыда ла јайгыда.

Тундра кышкыда сүрекей соок, оның узуну сегис-тогус айга једип јат. Соок дезе 40—50 градуска једет. Улайла карлу јоткон шуургандар болуп јат. Түндүк Тошту тегистен келген соок салкын карды көдүреле, өткүн салкынла кожо ачык јерле апарып јат. Ондый күндерде бастыра тындулар јажынгылап јат, ондый өйдө тундрада тынду неме јок кеберлү. Је салкын токунаган кийининде тундра ойто тындана берет. Ак түлкү түс јерле мантап барып јадала, кардын алды јаар кире конды. Ондо курсак-тамак көп: төөчинектер мантап жүргилеп јат. Бир үүр аңдар карды чачып, азыранатан ягельди бедирегилеп јигилейт. Тегистин јаказында ак айу јемзенип жүрет.

Кыш башталган сайын күн там ла орой чыгып, учы-учында чек чыкпай барат. Полярный түндер узакка туратаны башталат. Тундраның түндүк јанында ол эки-үч айларга туруп јат.

Тундрада јай кыска. Узакка полярный түш турат, тундраның

түндүк жанында күн эки-үч айдын туркунына ашпас, же ол бийик көдүрилбей, жерди жетире жылытпай жат. Жердин жүк ле тайыс үстү эрип, 1 метр терең жерден төмөн качан да кайылбас тон жер жадып жат. Суу жердин үстүнө жуулала, оноң көп тоолу састар, көлдөр, суулар ла кичинек суучактар жадаат.

Узун тазылду жаан агаштар тундрада өспөй жат. Түндүктин талдары ла кайындары жерге жаба өскүлөп жат, оморды кышкы кар ачу-корон сооктордон корулап жат. Тундрада анчадала койу жажыл жегес ле боро сагалактар көп. Сагалак — ягель андардын эн артык азыралы болуп жат. Жегестердин ортозында жүзүн-жүүр жилектер көп. Кайыңгат, тийингат, уйгат ла өскөзи де көп.

Кейде томоноктор, үүрлү кастар, куулар, суугуштар, гагара куштар жайгыда тундрага учуп келгилеп жат. Омор мында уйалап, балдарын азырап, күскиде түштүк жаар учкулай бергилейт.

Сурактар ла жакылталар.

1. Тундрада жаан агаштар нениң учун өспөй жат?
2. Соок салкындар тундрада кайдаң согуп жат?
3. Слердин жеригерден тундраның ар-бүткениниң башказы незинде?
4. Тундраның өзүмдеринин ле тындуларының аттарын тетрадыгарга бичип алыгар.
5. Тундраның македин жазагар.

Т а й г а д а .

Түштүк жаар табынча барза, тундраны койу ийне бүрлү агаштар солуур — ол **тайга** болуп жат.

Тайганың бийиги Түндүк Тошту тенгис жаар жабызап жат, онын учун ол түндүк соок салкындарга ачык. Тайгада кыш узун ла соок, жай — изү ле кыска. Күнбадыш жанынаң эмеш жылу эзин согуп жат, онын учун күнбадышта жылу жааш көп жаап жат.

Сибирьдин тайгазында.

Жоруктап барып жаткан кижжи жаан эмес, же чыдамкай таң атту, агаштарды ла састарды өдүп барып жатты. Ол чичкечек жолло өдүп, жалбак ла терең сууларды кечип браатты. Ол бийик агаштарды көрди:

40 журук. Күнбадыштан күнчыгыш жаар жалбак

Мөштөр, карагайлар ла чибилер, јойгон ло тыттар койу өскөндөр. Кезикте ак кайындар туштайт. Јабыс јерлеринде койу өзүмдү өлөңдөр толо. Изү. Куштар агаштардын аразында јажынгылап калгандар. Агаштардын ортозында тымык.

Ол јажыл агаштардын ортозында, суунын јанында јурт айылдар турганын көрди. Туралардын ла суунын ортозында жалбак јалан јадат. Јайдын изү күни божой берди. Булуттар бүркөп, салкын көдүрилип, үргүлјиге турган карагайлар јайканыжа бердилер. Агаштардын баштары чыкыражып, будактары жызыражып, сынгылап турдылар.

Јорукчы айылдарга једип аларга менгеди. Чаап салган јаланда турган јаан обоо өлөңнин јаныла колхозчы ыраактагы өлөң ижинен јанып отурат.

Уй улус уйларын туралары јаар айдагылап брааттылар. Ак, кара ла чоокыр уйлар деревнеле баргылап јадат, оморды түрген чедендеп аларга колхозчылар мендегилеп турулар. Ончо улустар тураларына једип аларга мендегилейт.

Јоткон өдө берди, салкын токтоды. Эңирдин тандагы өчөмүк боло берди, бийик сынду карагайлардын узун сындары кызарыжып тургулайт. Агаштын ортозы база тымык боло берди.

чөйүнтиле тайга элбек жерде тура берген.

Сурак ла жакылталар.

1. Ар-бүткенниң картазынан тайганы көргүзип беригер.
2. Агаштар тундраның кажы жанында тургулап жат?
3. Түндүктеги Двинаны, Печораны, Обьты, Енисейди, Лены — тайгала агып турган сууларды картадан көргүзип беригер.
4. Картадан Күнчыгыш - Европейский түс жерди, Күнбадыш-Сибирьдин жабыс жерин, Орто-Сибирьдин тепсенги көргүзип беригер.
5. Күнбадыш ла Күнчыгыш тайгалардын үстин түндештирип көрүгөр.

„Лесные поляны“ колхоз.

Күс. «Лесные поляны» колхозто аш жуунадып жат. Аш согор машинаның табыжы күүлейт. Аш таарлар жаар төгүлип турат, саламның обоозы түргөн өзүп жат. Автомашиналар ашты теерменге тартып экелеле, мынан кулурлу таарлар апаргылайт. Кыралардан мааланың ажын тартып экелгилейт.

Садтын ишчизи колхозтын садында иштеп туру. Ол бу жыл

көп тоолу яблоколорды жуунадып алар. Же бу садтын яблоколоры өскөлөридий эмес, мында башка сорт: олор бийик өспөй, жерге жаба жайыла өскүлөп жат. Яблоколор өзүп турган бир кезек жийт агаштарды садтын ишчизи жерге былча басып туру. Ол оны ненин учун онойдо эдип жат?

Бу Сибирьдин тайгазындагы сад. Мында жай изү, же кыскачак, кыш десе узун ла соок. Азыйда мында сад жок болгон. Олор мында соокко чыдабай тонуп калатандар. Эмди садтын ишчилери тайга жерде садты өскөртө өскүрүп жадылар. Яблоконун агашын ол жийт тужунда жерге былча басып өскүрүп жат, онойдо өзүп турган агашты кышкыда кар көмүп, соокко ол алдырбай кыштап жат. Онойдо кар яблоняны сооктон чеберлеп жат.

Суунун жанында өлөңдү кобыда үүр уйлар отогылап жүрүлөр. Уйлардын фермазынаг уй саачылар келгендер, олор уй саап турулар. Тайгадагы колхозтор заводторго көп сүт табыштыргылайт. Саржу эдетен заводтордо саржу соготон машиналар саржу соккылап турулар. Сыр эдетен заводтордо сыр кайнадып жат. Сүттен курсак жазайтан заводтордо койулткан сүт, порошок эдип жазаган сүт ле өскө дө жүзүн курсактар жазайтан иштер өдүп жат. Сүттен жазаган курсакты мынаг Советский Союзтын жүзүн-башка городторына апаргылап турат.

Сурактар ла жакылталар.

1. Яблоколор ло жилектер өзөр агаштарды тайга жерде садтын ишчилери ненин учун жаба былча баскылап жат?
2. Статьянын планын турузала, ол план аайынча куучындап беригер.
3. Заводтордо сүттен нени белетегилеп жат?

Эвенктерде.

Агаштардын ортозыла барган жолло балдар баргылап жадылар. Олор эвенктер. Олор өрүп эткен сабаттарына карагаттарды толтура тергилеп алала, эмди жанып браадылар.

Балдар жаан эмес төгнунг үстүне чыккылап келгилейле, сууны көрүп ийдилер. Суунун жаказында балыкчылардын шүүндерин илип салган турулар. Эвенктердин артели жүзүн-башка балыктар тудуп жат.

Туунун кажузында колхозтын ак-кийиктери отогылап жүрүлөр.

Никэ деп кызычак ончозынан озо тӧнӧн тӱжӱре јӱгӱреле, бойынын туразы јаар кире берди. Жарык кыптын ичинде стенедө јӱзӱн-јӱӱр тӱктӱ терелерден кӧктӧп эткен кебисти илип койгон туру. Оны Никэнинг энези јӱзӱн-јӱӱр тӱктӱ терелерден кӧктӧп эткен. Сӱрекей жараш тӱктӱ кебистерди, унталарды (тӱктӱ тереден эткен ӧдӱкти), тӱктӱ терелерден эткен каптарды эвенк ӱй улустар кӧктӧгилеп јат.

Никэнинг адазы ла энези јайгыда балыкчы колхозчылардын бригадазында иштегилеп тургулайт. Кышкыда дөзе адазы анчыларла кожо алу андарды андап јӱре берер.

Качан бастыра советский ӱренчиктер ӱренерин баштагылаза, Никэ ӧскӧ ӱренчиктерле кожо школ-интернатка барар. Олор школдо бойынын тӧрӧл тилиле ӱренип, орус тилге ӱренип јат. Олордын ӱредӱчизи эвенк кижиде, ол ӱредӱни Ленинградта божоткон.

Сурак ла јакылталар.

1. Эвенк-колхозчылардын тӧс иштерин адап беригер?
2. Эвенктер кандый тилле ӱренгилеп јат?
3. СССР-дин албатылары јуртаганын кӧргӱзип турган картадан эвенктер кайда јуртап јатканын кӧргӱзип беригер.

Андап јӱргени.

Анчылар агаштын ортозында. Тайгада анчыларга јайым-јакшы. Тайганын бастыра андарын — койонды, тийинди, тӱлкӱни, агаштын айузын, буланды — ончозын тоолоп болбозын. Кышкыда, качан алу андардын тӱктери анчадала сӱрекей койу ла јымжак тужунда колхозтордын андайтан бригадалары андаарга атангылап јат.

Комсомолец Яша бригадазыла кожо база тайга јаар барган. Анчылар агаштарды керип таркай бергендер. Кажызы ла табынча ла чебер алтап, јолой балык эмезе эт ле јемит салган чакпыларын тургускылап барып јатты. Ан чакпынын тилине табырып ла ийзе, ол чакпыдан айрылып болбос: оны чакпы тудуп алар. Тайгада тӱлкӱни ле ӧскӧ дӧ андарды онойдо туткулап јат.

Тийинди андаганы. Тайгада тийин кӧп, тийин кайда да јажынып алган болзо, ол кандый да койу будактардын ортозына кирип алгажын, оны торсукчы ийт кыйалта јоктон таап алар.

Торсукчы ийт тийин жүрген агаштын алдына отуруп алала, тийинген көзин айрыбай, оны тын торсуктап отурар, онын табыжын анчы угуп ийеле, окту мылтыгын белетеп, ол жаар једип аларына мендейт. Кажы ла энирде конотон турачакка анчылар көп тийин адып алып келгилейт.

Яша тайганы керип жүрет, ондо онын јолы көп, эски де, жаңы да истер оны там ла јилбиркедип көкүдип турат.

Истер... Олор Яшага канча кирези учураган! Ол көп истерди, сүрекей көп истерди көрүп жүрген. Ол тайгада кандый андарды көрбөди деп айдар, ол јаан да, кичинек те андарды көп көрүп жүрген. Ого жаңыс аннын изи, онын түни-түжиле көрөргө сананган ангынын изи: киштин изи туштабай турган.

Бир катап энирде бригадир Яшага айткан:

— Сеге деревнеге барып келерге келижетен туру. Правлениеге андаш кандый болуп турганын јетирер, онон газеттер, письмолор экелер керек.

Деревнеге јетире канча-канча километр ыраак та болзо, Яша токуналу айтты:

— Кем јок, јакшы.

Ол эртен тура ончозынан озо туруп, ажанып алала, барарга белетенди. Јүктенип жүрген таарына кургаткан калаш, тус, алгыйын, сереңке сугуп, курына јенил малтазын кыстанып, мылтыгын јүктенип, компас алып, чаназын кийип, јорукка көндүгип ийди.

Энирде ол колхозтын адарулары турган јерге јууктап келди. Ондо јыл

41 јурук. Эвенк-анчы тийиндерди көптөн өлтүрүп алала, курын айландыра олорды илип алган. Ол өлтүрүп алган кажы ла тийинги кичеемелдү ајыктап јат.

42 журук. Бастыра тайгада анчылар јадатан туралар тудуп салган.

туркунына карыган адаручы Лукич јаткан болгон. Яша ондо конуп алар деп сананды. Кенетийин койу чибинин ортозынан конорго јуулган үүрлү куштар-сымдалар учуп чыктылар.

«Курсак болор эт табыла берди» — деп сананала, Яша адып ийди. Күрт кардын үстүне сымда келип түшти. Өлүп калган кушты аларга Яша бөкөйөлө, киштин изин көрүп ийди. Ол качан да сакыбаган учурал болды.

Кишти андаганы. Кишти анчылар өлтүрбей тирүге туткулап јат. Бу кишти база истеп, тирүге тудуп алар керек.

Түн кире берди. Яша пасекада коноло, деревнеге барып, бригадирдин јакылтазын бүдүреле, кишти тударга баратан јопти алып алды.

Је кишти тудуп алатаны јенил эмес. Истеш башталганынан бери сегис конок өтти. Түдүскектү теңериде тегерик ай бозомтып көрүнип келди. Түндүк јанынан кижинин јүзин өртөп турар одус градус соокту салкын сого берди. Яша уйдап, тыт агашка јөлөнип, түгин ангара эткен меелейлерин чабыштырып ийеле, конор јерге барар ой јеткен деп сананды. Ол бүгүн кижини јүрүп

болбос койу агаштың ортозына кирип алган, мынан конотон
жерге једип аларга үч частаң ас эмес ой керек.

Лукич оның келгенин көрөлө, канайда мендей бергенин Яша
эске алынып сананды. Кече Яша чыдабай, санаазын айдынып
ийген:

— Мени азыраарга да керек јок, былар. Бир бүткүл неде-
лең туркунына базып жүрүм, бир де туза болуп турганы јок!

Лукич ол јаар табылап ајыктайла, катуланып айтты:

— Јана баспас улусты ырыс сүйүтөн, јети конок көп пө ол!
Бир айга бас, амадуунды кыйалта јоктон бүдүр.

Қарыган өбөгөннің ол сөстөри Яшаның санаазын јарыдып
ийди. Лукичтин айтканы аайынча болзо, бойына бойы иженер
керек.

Адаручының туразы јаар баратан јолло барып јадала, Яша
қырдан түжүре јыңылап ийеле, јоон тыттың төзине једе конуп
келди. Аңчы мында кенетийин токтой түшти. Қардың үстүнде
киштин истери иле көрүнөт. Агаштың бийигинде көңдөйи көрүн-
ди. Яша табыштанбай, чеберленип, тытты эбиреде шүүнди тар-
тып, ого кичинек кығырууштарды илип, јуула беретен темир са-
бактаң эткен шаарашты белетеп ийди.

Аңчы јоон төңөштин кийин јанына јажынып алала, унчук-
пай јадып ийди. Кезик аразында тымыкты агаштың быјырт эт-
кен табыжы бузуп турды, онызы агаш соокко тонуп, тарсылдап
турганы. Соок тере тонның јендерине, кийис өдүктерине кирип,
оның эдиле соок јөргөмөштөр жүгүрүжип тургандарын Яша се-
зип јатты. Эмди Лукичтин јылу туразында јакшы, је амыраар-
га ол тушта јакшы, качан неме табып алзаң деп, аңчылардың
айдыжатаны оның сагыжына кирип келди.

Қурсак керегинде сананып, Яша бир болчок калашты кар-
манынаң чыгарып келди. Је калаш соокко тоғоло, ташка түңгей
болуп калған эмтир. Ушкүреле, аңчы оны ойто сугуп алды. Түн
божобос, узак кеберлү көрүнди.

Кенетийин конгырыыштар конгыража бердилер. Яша тура жү-
гүреле, эки калып, агаштың јанына једип келди. Сүреен кутус,
эпчил аң шүүнде толголыжып јатты. Яша оны темир сабактаң
эткен шаарашла јаба базала, эжигин јаап ийди.

— Тудуп алдым! Тудуп алдым!

Күнчыгышта тегери јарып келди, тайгада кышкы таң адып
клеетти.

43 журук. Тынтар өскөн тайганын кышкы кебери.

Яша колхозтын правлениезине једип келди. Председатель кишти ајыктап көрөлө, Яшанын ийинине колын салып, кыскарта айтты:

— Сүреен јакшы эмтиринг!

Андар азырап турган совхозто. Анчылар база бир канча киштер экелдилер. Колхозтын председатели город јаар теле-

грамма аткарды. Эртеңгизинде деревненин жанында самолёт келип түшти. Ол темир шаараштардагы киштерди алып, узактагы турган андар азыраган совхоз жаар жүре берди. Оңдо киштерди тура кеберлү жаан темир шаараштар жаар чыгардылар.

Андар азыраган совхозтордо баалу алуларды — киштерди, агастарды ла кара-сур түлкүлерди өскүргилеп, олардын жүрүмин шиндеп көрүп жат.

Алу андарды кыратанын токтодорго учурлап, СССР-де закондор чыккан. Андаар өйди аңылу өйдө өткүрер эдип тургускан. Заповедниктерди аңылап көстөп салган, ондо андаар учур жок.

Сурактар.

1. Тайгада кандый алу андарды андагылап жат?
2. Андар азыраган совхозтор кандый андарды азырагылап жат?
3. Слердин жеригерде кандый андар бар?

Агаш белетеште.

Кышкыда таң эртен тура. Агаш кезеечи улустын бригадазы агаш кезетен жерге — агаштардын ортозыла барган чичкечек кезинти жаар ууландылар. Мында кажыла бригадада бойынын иштейтен жери, бойынын жаан эмес алып жүретен электростанциязы бар.

Агаштардын ортозында ондый электростанциянын табыжы угулды — иш башталды. Электрокиреелердин табыштары угулат. Агаш жыгатандар-мотористтер электрокиреени агаштын бир жанына, онын кийининде онын база бир жанына туткулап ийдилер, жажына турган карагай қыжырап, бажы жайканып турала, кыйын жыгыла берди.

Агаш жыгылган кийининде аңылу улус онын будактарын кескилейт. Будактар кезип тургандардын ижи сүрекей эптү ле түрген, жаңыс ла агаштардын будактары тызыражат.

Мотористтер киреелерин тудунгылап, чичкечек чибиге келдилер. Чибиге жыгыла берди. Оны ээчий карагай, база ла карагай, база ла карагай жыгылгылай бердилер.

Агаш кезип турган жерге трактор келеле, жоон болот эмиктер-

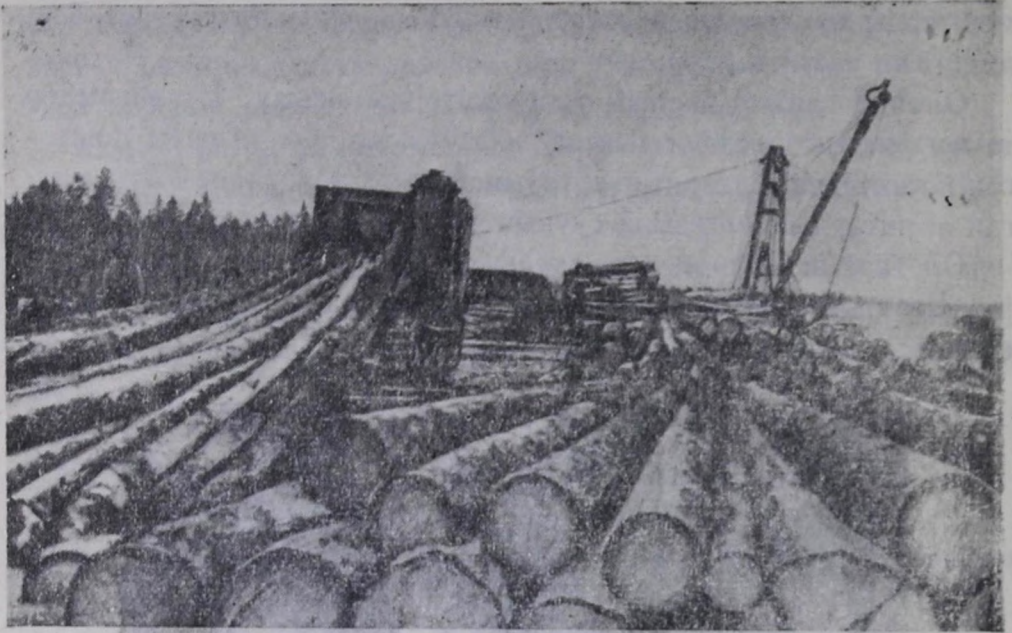
ди толгоп эткен темир армакчыла (тросло) он кирези жоон тоормошторды буулап алып, коштоп тартатан јер јаар сүүртей берди (45-чи јурукты көр).

Онойдо тартып экелген тоормошторды ағылу механизмдер темир јолдын платформазына коштодылар. Ол агашты коштогон поездтер агаштардын ортозынан чыга конгулап, чогул салган агаштардын ортозыла суунын јарадына једип келдилер.

Ол тартып экелген агаштарды суунын јарадына јууп, чогул јат. Қыштын туркунына агаш кезеечи улус көп агашты јаскыда ағызарга белетегилейт.

44 јурук. Агашты электрокирееле кезип јыгып тургандары.

45 журук. Трактор агаштар тартып турганы

Бистинг тайгаларыбыс элбек, олардо керектү агаштар көп. Агаш белетеер иш бисте план аайынча өдүп жат, жыл сайын канча кирези агаш өзөтөнүн тоого алып, кезетен жерлерди агылап темдектегилеп жат.

Агаш агызатаны. Жас баштала берди. Кажы ла күн сайын суу там ла кирип турды. Суу жарадынаг чыга берди. Агаш агызатандардын үзүк жок иштейтен өйи једип келген, олар тоормош агаштарды суу јаар ийде салгылап турдылар.

Узун агаштар суунун агыныла кожо, јергелей, ээчий-теечий аккылай берет. Олор айланыжып, бойы бойларына табарыжып, там ла ырада агып баргылайт.

Волгала түни-түжиле плоттор СССР-динг түштүги јаар, Түндүк Двинала, Обьло, Енисейле — түндүк јаар баргылап јадат.

Архангельск. Түндүк Двинала Архангельск јаар узун сынду плоттор баргылап јадат. Агаш кезетен заводтордын јанында ишмекчилер серелерле агаштарды суунун жарадына чыгара тарткылап јадылар. Онон заводтор јаар аткаргылайт, ондо ончо агаштарды јаныс јерге эптү јуунадып тургулайт.

Вагонеткалар рельсаларла келгилеп, агаштарды агаш жаратан заводторго јетиргилеп турат. Киреелер кыјыражып, тыркыражып, агаштарга кадалгылап, оморды јалбак ла кырлу агаштар эдип кескилеп тургулайт. Сууны јакалай база вагонеткалар баргылап јадат, онон ары база завод, онон ары база завод тургулайт. Мында агаштар жаратан заводтор кандый көп! **Архангельскти** «бастырасоюзтын агаш јараачызы» деп адайтаны тегин эмес эмитир.

Суунын јаказында досколордын ла кырлу агаштардын јуунтылары тургулап јадат. Јастан ала күске јетире пристаньда иш кайнап јадат. Керептер кыйгырыжат, заводтордын үндери угулат, кош көдүретен јазалдар кыјыражат.

Архангельскте керептер тургулайт, омор жүзүн-јүүр ороондордон агаш аларга келгендер. Бистинг төрөлибистинг јазалдарына да чыгып турган агаштар ас эмес.

Сурак ла јакылталар.

1. Агаш белетееринде эдип турган иштерди тоолоп айдып беригер.

2. Картадан тайгалардын агаштар агызатан сууларын көргүзип беригер.

3. Картадан порт Архангельск городты көргүзеле, ол кайда турганын айдып беригер.

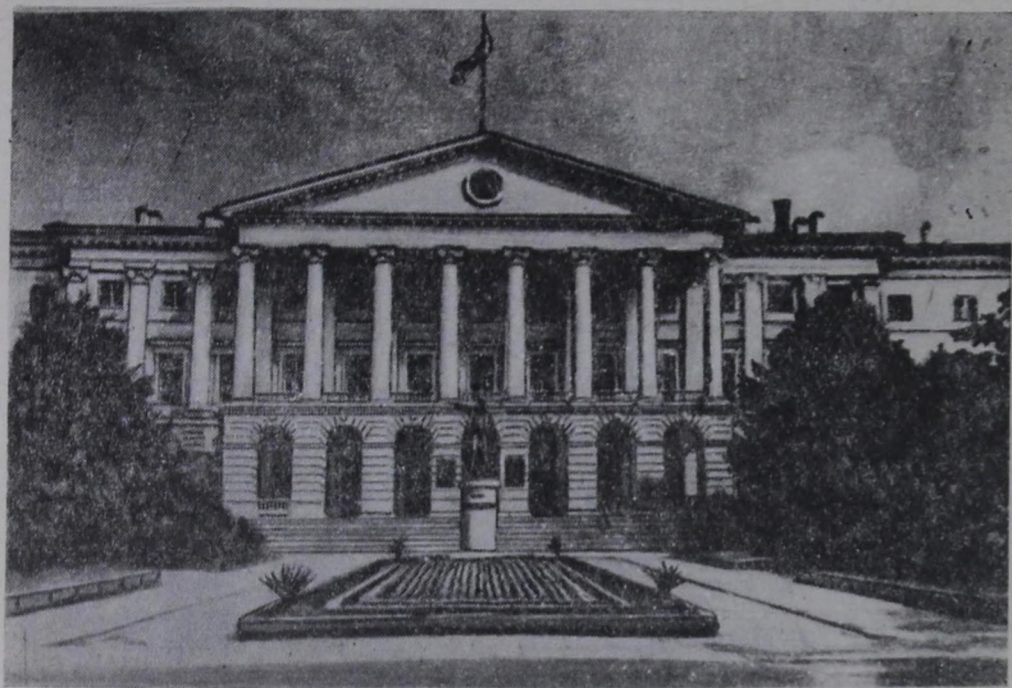
4. Архангельскте агаш жаратан заводтор ненинг учун көп?

5. СССР-дин албатыларынын картазынан карелдер ле финдер кайда јатканын көргүзип беригер.

Ленинград.

Улу Ленинниг адыла адалган город Ленинград — телекейдин јаан деген городторынын бирүзи.

1917 жылда революционный тартышты В. И. Ленин мынан башкарган. Смольныйдын туразында революциянын штабы болгон. Смольныйдын јанында албатылардын башчызына В. И. Ленинге памятник тургускан. Бойларынын пушкаларынын табыжыла Улу Октябрьский социалистический революция башталганын жарлаган «Аврора» деп крейсерди Нева сууда үргүлјиге тургузып, оны Нахимовский училищеге берип салган.

46 јурук. Ленинград. Смольный.

Поезд јоругын араайладып, платформага табынча јууктап келди, јорукчылар кыймыража бердилер: Ленинград!

Вокзалдан көп тоолу улустар чыгып турулар. Олордын алдында площадь, онон автобустар ла троллейбустар туш-башка баргылап јат.

Бир турада ыраакта «М» деп буква көрүнөт. Мында јердин алдыла јүрөтөн электрический темир јолдын — В. И. Лениннин адыла адалган метрополитеннин станциязы.

Јалбак, түс оромло — Невский проспекте автомобильдер мантагылап јүргүлейт. Магазиндердин витриналары элес эдип өдө конгулап тургулайт.

Ленинград — культуранын төс јери. Јаан тура туруп јат — ол пионерлердин өргөзи. Улустар бичик кычыратан тура — телекейде јаан библиотекалардын бирүзи. Неванын јарадында Қышкы өргө туруп јат. Ондо искусствонун музейи бар. Неванын база бир јаказында университеттин узун сынду туразы туруп јат. Бу университетти — Ленинградтын университетин, институттарын ла школдорын божоткон јаш өскүрим СССР-дин јүзүн-башка јерлерине иштеерге баргылап јат.

Ленинградта көп тоолу журукчылар, артисттер, писательдер
ле учёныйлар журтагылап ла иштегилеп јат.

Көп суулу Нева, онын јалбак каналдары, күрлери, өргөлөр-
дин јаан туралары, көк өлөңдү скверлердеги ак будукту ста-
туялар, элбек площадьтарда ла койу агаштарлу парктарда па-
мятниктер — ончозы улу јазалду ла јараш, јестен эткен таң ат-
ту кижинин кебери — I Петрдын памятниги сүрекей јараш.
Јайгы садта баснялар бичинчи Крыловко тургускан памятник
туруп јат.

Неваны кечире барган күрле јойу улустар баргылап јадат,
автобустар мантажат, суузыла керептер баргылап јадат. Нева
бойынын соок суузын тымык ла күндүлү апарып јадат.

Неванын јараттарын ташла јазаган;
Оны кечире күрлер салынган:
Ортолыктары онын
Јажыл өзүмдерле бүркелген.

47 журук. Ленинград. Невский проспект.

48 журук. Ленинград. I Петра памятник.

Ленинград — заводтордын ла фабрикалардын города. Ленинградта ла онын жакаларында жаан-жаан заводтор тургулап жат. Ленинградтын ишмекчилери, учёныйлары, инженерлери өмөлөжип нак иштегилеп, жаңы-жаңы машиналарды көптөн эдип чыгарып турулар.

Металлический заводто телекейде энг ийделүү турбиналарды (электричество эдетен машиналарды кыймыктандыратан двигательдерди) эткилеп жат. Турбиналарды Куйбышев, Сталинград ла өскө дө жерлердеги гидроэлектростанцияларда тургускылап жадылар.

Керептер эдетен заводтордо талайда жүретен сүрекей жаан керептерди эдип жат.

Ада-Төрөл учун Улу жуу тужунда фашисттер Ленинградты туй курчагандар. Же Ленинградтын улuzu узакка болгон ол уур курчашка чыдамкайлу турушкандар. Советский черүлер фашисттердин бистин төрөлдигин жери жаар теренжиде баратан жолдорун бөктөп ийгендер.

Ленинград — город-герой.

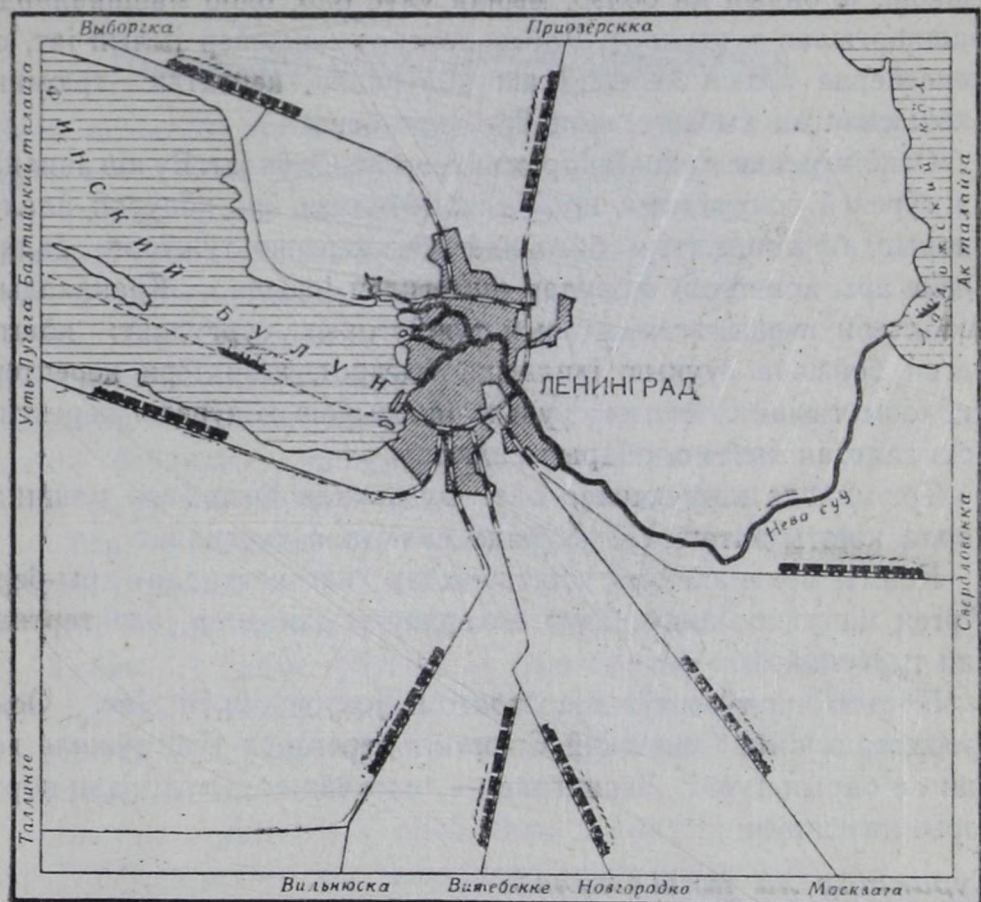
Финский булунгнын жаказында, Нева суунын оозинда талайдын порты туруп жат.

Ленинградтын портында. Жайдын айас күни болды. Неванын суузы күнге жалтырап турды. Сууны жакалай кош коштойтон крандар турдылар. Керептер токтойтон жерлерде көп тоолу керептер тизе турдылар. Олордын кажызында ла мааны элбиреп турат. Jүзүн-jүүр маанылардын көбүзин!

Ак маанылу кереп — Финляндиядан, оныла коштой—Польшадаг. Франциянын керебинде жаркынду национальный мааны элбиреп туру.

Ленинградтын портында турган өскө ороондордын керептеринин көбүзин. Бу керептер бистиг товарларыбыска келгендер, бойларынын товарларын база экелгендер.

Сүрекей жаан советский кереп туратан јерине једип келеле, тыгыда үнденип ийди. Ол табынча беелденип jүреле, токтой

49 жүрук. Ленинград — портовый город.

берди. Кереп сүрекей жаан, көп этажтарлу тура ошкош көрүнөт.

Улу жаан кереп токтой берерде, тургузып салган крандардын бирүзи бойынын темир стрелказын ол жаар табынча айландырып келеле, оног бир жаан кайырчакты илип алды. Ол оны көдүрүп чыгала, суунын жаказында турган товарный поездтин платформазына апарып түжүрүп ийди, ол поезд десе келген кошты сакып турган болгон. Онын кийининде кран база катап эбирип келеле, өскө кайырчакты алды. Онойдо таарларды ла кайырчактарды тажып, поездке кош толгончо иштеди.

Азыйда портто мундар тоолу кош түжүрөтөн ишмекчилер иштейтендер. Кереп келгенде ле иш кайнай беретен болгон. Кош жүктенип тажыйтан улустар тизе тургулап алып, ашту, хлопокту уур таарларды тажыгылап туратандар. Иш уур да болзо, иштеп алганы жүк ле арайдаг курсагына једетен болгон.

Эмди керептердин токтоп турган јерлери улус јок ээн неме ошкош, је ондый да болзо, мында улус бар, озор машиналарды башкаргылап тургулайт. Элбек ленталу конвейер јылып јат, ол конвейерле алтын кеберлү аш көдүрилип, керептин трюмине (кош салатан кыбына) көндүре кире берет.

Өскө керепке машиналар коштоор иш өдүп јат. Бу иш анчадала сүрекей сонуркакту: кран автомобильди өрө көдүрүп алала, апарып, бир минуттын бажында оны керепке түжүрүп салат. Оног ары көп тоолу крандар иштегилеп јадылар. Крандардын кезиктери керептин кошторын түжүргилеп тургулайт: кошты алган бойынча суунын јарадына чыгарат, кезиктери керептерди коштогылайт: кошты суунын жаказынаг көдүреле, керептин кош салатан кыбына апарып салгылайт.

Трюмдарда ишмекчилер бар. Озор ондо база өскө машиналарла кошты эптештире јуунада салгылап тургулайт.

Кошты механический коштоочылар (вагонеткалар) ары-бери түрген манташкылайт. Озор товарларды складтар жаар тарткылап тургулайт.

Портто иш түни-түжиле токтом јоктон өдүп јат. Өскө ороондордын ла Советский Союзтын керептери түни-түжиле келип ле барып турат. Ленинград — телекейдин эн улу жаан порттарынын бирүзи.

Сурактар ла јакылталар.

1. Картадан Нева сууны көргүзип беригер, ол кайдаг башталып, кайда кирип турганын айдып беригер.

2. Ленинград кайда туруп жат?
3. Ленинград слердинг јеригердинг кажы јанында туруп жат?
4. Ленинградтынг портында машиналардын ижи керегинде куучындап беригер.
5. Ленинградтынг портынан чыккан керептер кандый талайлар јаар баргылап жат?

Колуш өскөн агаштарда.

Тайгадан түштүк-күнбадыш јаар канча ла кирези ырада барар болзо, жылу ла чык там ла көптөп турар, ийне бүрлү агаштардын ортозында јалбыракту агаштар там ла элбеп турар. Ол **колуш өскөн агаштар** болор. Колуш өскөн агаштарлу јерлерде тайгага көрө жылу болот, ондо јааштар да көп түжет, кыш дезе тайгадан жылу, кар дезе тайгадагызынанг калын түжет.

Пионерлер агаштардын ортозында.

Јаан агаштынг ортозында суунын јаказында пионерлердинг лагерин эткен. Јоон дубтардын ла коо сынду клендордын ортозында пионерлердинг майкандары агарып турулар.

Пионерлер лагерьдег чоокыр сарафанчиктерлү, майкалар ла трусиктер кийген чыккылап тургулайт. Олор чырбаалдары колболышкан карагайлардын, чибилердин, кайындардын, аспактардын ортозы јаар ууландылар.

Агаштардын ортозы ырай берди, көк јаланнынг чечектери көгөриже бердилер, јаланды эбиреде јойгондор тургулайт. Салкын согуп ийерде чечектелип турган јойгоннынг јараш жыды јитана берди. Агаштынг ортозында јүрүм толо болгоны јарт билдирип турды.

— Бир будактанг бирүзине калып турган не?

— Тийинг! Тийингди тудугар! — деп, балдар кыйгырыжат. Је тийинг сүрекей чыйрак, ол бир быдактанг база бир быдагына, бир агаштанг база бир агашқа уламдап, койу көк агаштардын ортозында жылыа берди.

— Бистинг агаштардынг ортозында койондор, түлкүлер, бөрүлер јүргүлөп жат — деп, пионерлер эрмектешкилейт.

— Ток-ток-ток — деп, томуртка агашты чокуйт.

— Ол јүрү! Ол — агаштынг бийик бажында! Ол куйругына

50 журук. Колуш ёскён агаштар.

жөмөнүп, агаштын чобразын ойо чокуп, ондогы каршулу курттарды кырып јат — деп, томуртканын јараш јунун сүүмјилү ајыктагылап, балдар шымырашкылап тургулайт. Узактагы көлдөн суукуштардын табыжы угулат.

Колуш өскөн агаштардын ортозында јайгыда сүрекеј јакшы! Је анчадала күскиде сүрекеј јараш. Јаркынду бүрлер кейде учулап, буттын алдында шалыражып јаткылайт.

Јажыл агаштар күскиде кунугат,
Клөндордын бүрлери саргарат,
Је чибидезе јажыл турат,
Аспак агаштар кунуга берди.
Кайынаш бүрлерин кақтап,
Јолды саргарта бүркеп ијди.

Јакылталар ла сурак.

1. Ар-бүткеннин картазынан колуш өскөн агаштарды көргүзип беригер.

2. Кайда јылу: тайга јерде бе, колуш өскөн агаштарлу јерде бе?

3. Картадан Волга, Днепр сууларды көргүзип беригер, олардын кажызы кандый талайга кирип турганын көргүзип беригер.

4. Слердин райондо өзүп турган агаштардын чырбаалдарынан гербарий јазагар.

Колхозко барып жүргени.

Тан-эртен. Горннын үни угулат. Пионерлер линейкага тизе туруп ијдилер, олар бүгүн колхоз јар барар.

Јайгы күн јаркынду чалып туру. Агаштардын ортозыла килен шоссе јолло автобус түрген барып јат. Агаштардын ортозында элбек јаландар учурап турат. Арыш ла буудай јайканыжып тургулайт.

Автобус токтој берди. Чичкечек јолло балдар колхозчылар иштеп турган јер јар чубай бардылар.

— Бистин аштарыбыс јакшы! Бистин картошко үрендеген јаландарыбыс элбек! — деп, бригадир балдарга ајдат.

— Мында десе бийик ле чичкечек узун күдели.

Колхозто аш жуунадар иш өдүп туру. Жалаңда комбайн күө-лейт, ол арышты кезип ле согуп туру.

Пионерлер комбайннын ижиле таныжала, оноң ары атандылар. Аш коштогон машиналар жалаңдардан шоссе жол жаар магтагылап жадат. Автобус ологго једижип келди. Машина јоругын араайладып ийди, колхоз турган јуртка једип келдилер. Оромнын эки јанында экилезинде көк өзүмге бастырған чедендердин ичинде агаштаң эткен туралар тургулайт, ологдо электричество ло радио кондурып салған турат. Орто школдын кирпичтен эткен туразы деревнеде бийик көдүрилет.

— Бу жаан тура кандый јараш! — деп, пионерлер айдыжат.

— Клуб — деп, јанынча өдүп жадала, олог кычыргылайт.

Автобус колхозтын правлениезинин јанында токтой берди. Пионерлерди колхозтын председатели уткуп, ологды колхозтын садында иштеерге аткарды. Ологды ондо сад өскүреечи кижии сакып турды. Ол балдарды садла баштап апарып жадат. Яблоняларда яблоктор өзүп, быжып калған тургулайт.

— Борогот быжып калған, оны түрген жуунадар керек — деп, сад өскүреечи айдат.

Пионерлер ишти нак баштадылар. Уч частын бажында ишти божодып ийдилер.

Ойто келгилеп жадала, балдар малдын јылу кажаганына кирдилер. Уйлардын ла аттардын јылу кажагандарында кандый ару! Куштардын кажаганында такаалар баскылап жүргүлейт, буунты сууда көп тоолу кастар ла суукуштар эжингилеп жүргүлейт.

Энгирде колхозтын клубына барып, балдар бу колхоз керегинде көп солун немелер уктулар. Бу колхоз 1930 јылда төзөлгөн. Колхозчылар јана баспай иштеген иштеринин шылтузында бир канча јылдардын бажында көп түжүмдү аш жуунадып, колхоз јакшы ижи учун Лениннин ордениле кайрал алған.

Сурак ла јакылта.

1. Колуш өскөн агашту јердин колхозынын јалаңдарынан пионерлер кандый јуртхозяйственный өзүм өскөнни көргөндөр?

2. СССР-дин картазынан белорустар кайда јуртап јаткандарын көргүзип беригер.

Заводтордо.

СССР-де жаңы-жаңы заводтор тудулгылап жат. Чүмдү жаңы машиналар эдер ишти советский учёныйлар ла ишмекчилер биригип өткүргилеп жат. Бистинг заводтордо бөйы иштеер машиналар-автоматтар там ла көптөп жат. Ондый машиналарды ишмекчи иштедип салар болзо, ол ишти бөйы бүдүрп жат.

Горький городто автомобильдер эдер завод. Кош тартатан ла жеңил автомобильдер эдер завод Горький городто туруп жат. Онын цехтерининг шил жабынтызы, трубалары, заводтын парк-тарынын койу өскөн жажыл өзүмдери узактанг көрүнп турат.

Цехтерининг ичи жарык. Ишмекчилер тизе тургулары. Олордын алдында конвейер (жалбак темирден эткен лента) жылып жадат, автомобильди жууйтан иш ондо өдүп жат; автомобиль бир ишмекчиденг база бир ишмекчи жаар жылып жадат, кажы ла ишмекчи онын кандый бир бөлүгин кондуурат. Конвейердинг узун ла жалбак лентазы жылып жадат, ондо иш түрген бүдүп турат.

51 журук. Горький городто автомобильдер эдер завод.

Чеденниг ичине чыккан жаңы автомобильдер жергелей тургулап турат. Олор мынаг ары шинжү өткүлөп турат. Кош тартадан ла жеңил јорукту машиналар шоссе јолло жүргүлейт.

Пристаньянаг јалтыраган будукту жаңы кереп ырада барды, ол ченемелди өдөргө барып јат. Бу жаңы керепти Горький городто, «Красное Сормово» деп заводто эткен.

Сормовский заводто бойы жүрер баржалар эткилеп јат.

Сурактар ла јакылталар.

1. Горький городтыг заводторында нени эткилеп јат?
2. Контурный картада Горький городты темдектеп салыгар.
3. Слердинг школыгардыг јанында кандый завод бар, ол нени эдип јат?
4. Пластелиннен автомобильдинг моделин эдигер.

Иваново—советский бөс эдеечилердин городаы.

Озогыдаг бери Иваново деп јурттыг ла оныла коштой јаткан деревнелердин жүстер тоолу крестьяндарынын турачактарында бөсти колло тигетен станоктордыг табыштары таг эртеннен ала карануй түнге јетире чатылдажып туратандар. Уй улустар күделини ирип, кеден тигетендер. Бөс будуйтан мастерскойлордыг ээлери крестьяндардыг кедендерин ле колло тиккен бөстөрин жеңил баала садып алып, будуган кийининде оларды баалап садып туратандар.

Јылдар өдүп тургандар. XIX чакта буула иштеер машиналар ла механический станоктор табыла бергендер. Хлопок экелер боло берген. Ивановодо фабрикалар тудулдылар, олардо механический станоктор тургузылдылар.

Јурт јер город болуп кубулды. Сууны јакалај фабрикалар, фабриканттардыг ла којоймдардыг туралары көптөдилер. Ишмекчилер фабриканттардыг карануй казармаларында эмезе городтыг јаказында кичинек турачактарда тыгылыжып јаткылайтан.

Фабриканыг ичинде јаан эмес кыпта көп станоктор туратандар, онын учун ондо тапчы, кирлү ле тынышка кей јетпей туратан болгон. Станоктордыг иштеп турган тал-табыжына ишмекчилердин кулагы тунатан. Фабрикада иштеер өй 12—14 час

52 журук. Иваново. Сууны жакалай бөс эдер фабриканын туралары.

болотон. Иштеп алып турган жал сүрекей жабыс болгон. Иштеерге сүрекей уур болгон.

Октябрьский революциянын кийининде **Иваново** кижиге танылган болуп кубулган. Жаан фабрикалар, оромдор, бийик туралар — бу ончозы совет жаңы башталган кийининде бүткөн. Ишмекчилер жаткан поселоктордо көп этаждуу туралар тудулган, олардо электрический жарыткыш ла суу (водопровод) кийдирип салган.

Бөс ииретен жаңы фабрикага баралы.

Фабриканын чеденинин ичинде көлөткөлү аллея жолдор, фруктовый сад, чечектер.

Бөс тигер цехтин элбек ле телкем залы. Бийик сынду шил тундуктер куннин кисти жалтандырып туратан чокторын бери откүрбей жат, ненин учун дезе ондо тургускан шилдерди агылу будукла борорто будуп салган. Стененин бийик үстүндө суу бүркүрөөчи, ол ажыра кей чыкталып жат. Мында тоозын жок, серүүн.

Бу залда станоктор сүрекей көп, оларды тоолоор до арга

жок ошкош. Станоктор ишти бойлары бүдүргилеп жат, ирип салган бөсти бойлары ары-бери жылдыргылап тургулайт. Улустары кайда? Олорды кирген бойынча көрүп таппазың. Учугу, үзүлө берерде, станок бойы токтой берет. Бөс ирип турган үй кижитүргөн базып келеле, үзүлгөн учукты улап, станокты иштедип ийеле, бойы оноң ары жүре берет. Ол 16 станокты эбирип жүрет. Ивановонунг озочыл иштү бөс ииречи үй улустары бойы иштейтен 30 станоктордо иштегилеп турулар. Олор бөсти кандый көп эткилеп жат!

Сыйса бөс эдетен фабрикаларда сыйсаны печатать эдетен машиналар тургулап жат. Мында Ивановонунг ады чыккан жарлу ишмекчилери иштегилеп жат, олор бөстөрди будугылап, көп жүзүн будукту сатиндерди, сыйсаларды, батисттерди чыгаргылап турулар.

Сурактар ла жакылталар.

1. Картадан Иваново городты көргүзип беригер.

2. План аайынча — ишмекчилер озогы тушта фабрикаларда канайда иштегендерин, Ивановонунг жаңы фабрикалары эскизиненг нези башка болуп турганын куучындап беригер.

Ивановонунг бөс тигетен ишмекчилеринин революциядаг озогы жүрүмин эмдиги жүрүмиле тунгдештирип көрүгөр.

Ивановонунг фабрикаларында нени эдип чыгаргылап жат?

3. Слердинг жеригерде кандый фабрика бар, ол нени эдип жат?

Кара тобракту чөлдө.

Агаштарлу жерлердинг түштүк жанында элбек чөл барган. Кажы ла жаны жаар аыктаза, айландыра турган жер түс эмезе каа-жаада тонгдор көрүнөт. Чөлдө агаштар ортозындагызынаң жылу. же кара тобракту чөлдөрдиг жүк ле күнбадыш жанында чык жеткил, күнчыгыжы жаар ууланып баргажын, ондо там ла кургак болуп браадар.

Сен мениң чөлим, элбек чөл!

Сен, чөл, элбеде жайылган,

Кара талайга жууктай жайылган.

53 журук. Чөл жер.

Качан да кара тобракту чөлдөрдө өлөн тыг өзөтөн болгон, эмди оларды сүрүп, кыралар эдип салган, олардон эмди көп түжүмдү аш жунадып алып турулар. Же кезик жерлерде кижитийбеген чөлдөр арткылап жат — олар заповедниктер. Ондый жерлерди сүрбей жат. Жайгыда чөл жердин заповеднигинде торко кеберлү кылган өлөн өзүп жат.

Суу буунтыларында көп тоолу куштар жүргүлөйт. Оларды бир де анчы чочутпай жат. Ондый жерлерде андабас эдип салган.

Чөл жерлердин мүркүттери бойларына керектү курсакты — койондорды ла тарбагандарды бедирегилеп жүргүлөйт. Кылган өскөн чөлдөрдө жаан куштар—дрофалар табыланып баскылап жүргүлөйт. Терен ичегендерде өркөлөр жажынгылайт, карлагаштар учкулап жүргүлөйт. Чөлдө жайгыда изү. Тал түштин изүзінде ле айас тундерде аспандар тыркырашкылайт.

Заповедникте советский учёныйлар чөлдин өзүмдерин ле тындуларын үренгилеп, жердин тындуларын колго үреткилеп тургулайт.

Жакылталар.

1. Ар-бүткеннин картазынан кара тобракту чөлди көргүзүп беригер.

2. Чөллө агып турган Днепр, Дон, Волга сууларды картадан көргүзүп беригер.

3. Контурный картадан чөллө агып турган суулардын аттарын адап беригер.

„Гигант“ деп совхозто.

Каникул тужунда Галя ла Володя бойларынын эжези Пашага баргандар. Ол Доннын арыгы жанындагы чөлдө турган «Гигант» деп совхозто жаткан болгон. Поезд станцияда токтоды. Балдарды олордын эжези—совхозтын трактористказы уткуган; ончозы поселок жаар баргандар.

Олор чөллө баргылап жаттылар. Буунтынын көк суузы күнге мызылдап турды. Буунтынын ары жанында буудайдын, кукурузанын, күн-кузуктын кыралары көрүнгилейт. Онон ары агаштар жажарып көрүнөт.

Кыраларда комбайндар күүлежет, олор буудайды кескилеп, соккылап, саламын жуунадып турдылар. Кыралардагы машиналардын көбизин! Иш фабрикада ошкош өдүп туру. Балдар бу кайкалду жакшы совхозко эн баштап келгендер.

— Бистин «Гигант» совхозто кажы ла жыл аштын түжүми сүрекей бийик болуп жат — деп, балдардын эжези айдат. — Кур-

54 журук. Буудай. Кукуруза. Күн-кузук.

55 журук. Күн-кузук өскөн кыра, оны салкыннан корулаар агаштар бар тужунда ол көп түжүм берип јат.

гак изү салкындарла тартыжарга, — олор бистин кыраларыбысты јалмап, олорды кургаткылап јат, бис чөлдө агаштар өскүргенибис, суунын буунтыларын јазаганыбыс. Салкындар ол агаштарга табарала, чыдалы уйдадай берип јат. Ол агаштар кышкыда карды токтодып јат, кар дезе кыраларды тонгырбай сооктон чеберлеп јат. Јаскыда кар кайылар тушта јерди чыктап, кыраларды күйгектен чеберлеп јат.

Агаштар отургузарга биске пионерлер болушкандар. Олор агаштарды бойлоры отургускандар, олорды айландыра казып, чөп-өлөңдөрин одогондор.

Јажыл агаштарла бөөлјүленген алтын ошкош буудай арыбери јайканыжып турдылар. Балдар агаш бөөлјүге јууктап келдилер.

— Мынызы не?—деп, олор кайкап сурадылар. Эје Паша айдат:

— Јууктай базала, колго алып көрзөгөр.

Балдардын кайкап көргөн өзүмдери абрикостор болды, олор јаан да, јулукту да өскөн эмтир.

— Бу кандый мындый? Агаштарды буудак болзын деп өскүрген, мында ок абрикостор өзүп турар?

— Бис бойыбыстың қору болотон ағаштарыбыска дубты, аспакты, акацияны ла өскө дө ағаштарды отургусканыбыс, олардың ортозында десе фруктовый ағаштарды — абрикосты, яблоняны, сливаны, вишняны база отургусканыбыс деп, Паша эје жартап айдып берет.

Узакта, темир жолдың жанында кандый да тегин туралардаг башка кеберлү бийик боро тура турганын балдар көрдилер. Эје Паша куучындайт:

— Бу элеватор, ого чеберлейтен ашты уруп јат.

Жакылталар.

1. Кара јерлү чөлдиг энг учурлу јуртхозкультуразын адагар. Мажакту культураның коллекциязын эдигер.

2. План аайынча айдып беригер:

Балдар чөлдөң нени көргөндөр?

Кургак салкындар кандый каршу јетирип јат?

«Гигант» совхозто нениң учун аштың түжүми качан да болзо бийик болуп јат?

56 јурук. Буудайды комбайнла јуунандып турганы. Комбайн буудайды түрген ле ару кезип, оны согуп јат.

Днепрле.

Бийик төгдөрдө, көк Днепрдин жанында Украинанын столицасы **Киев** туруп жат. Жаңы туткан тураларлу онын оромдору жалбак. Площадьтарында Богдан Хмельницкийге ле Украинанын үлгерчизине Т. Г. Шевченкога памятниктер тургузып салган. Киев жараш та, кеелү де. Кайда ла барзан бульварлар, скверлер, койу агашту парктар, койу чечектер. Тротуарларын коштой коо сынду аспактар, көлөткөлү каштандар, ак акациялар өскүлөп тургулайт.

Бийик төгнөн табынча агып турган Днепрдин узактагы агыны көрүнүп турат. Пристаньянаг кереп ары барып жадат.

Днепр табынча агып браадат. Суунын он жанындагы бийик жарадындагы кумакта карагайлар көрүнөт, түштүк жаар оморды дуб агаштар солугылайт.

Кереп Днепрди төмөн барып жадыры. Онын бастыра жаны жаар буудайдын ла сахарный свёкланын элбек кырлары жайылгандар. Пристаньядарда чога жууган арбузтар жаткылайт; оморды сууны өрө барып жаткан керептерге коштогылайт. Днепрдин бажынаг төмөн агаштын салдары аккылап клеедет.

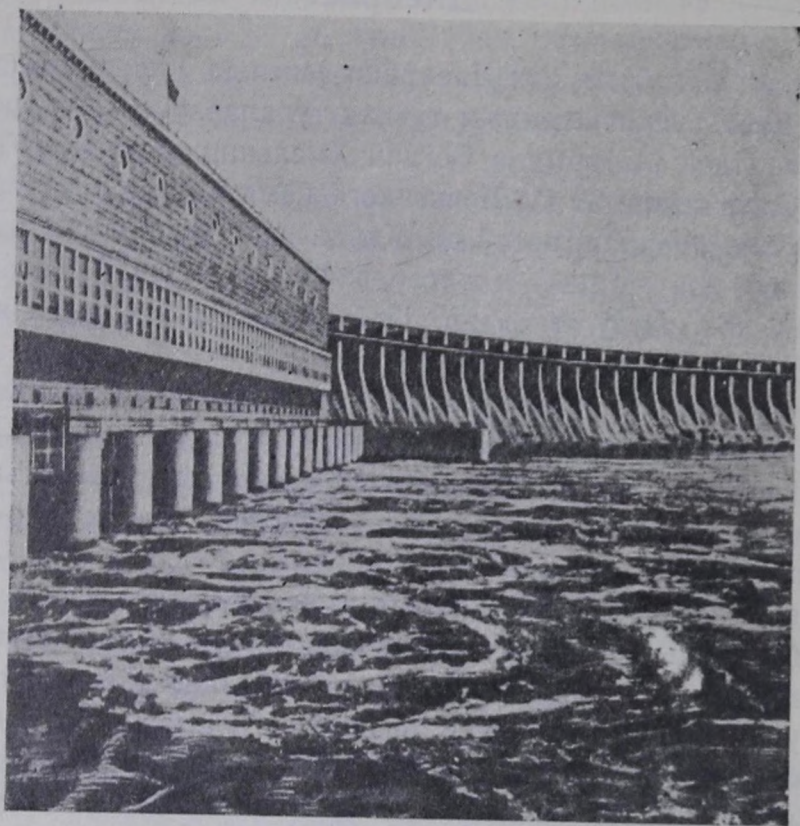
Сууны жакалай Украинанын журттары жагыл садтарга бүркеткен, ак туралары көрүнгөн тургулайт.

Суунын он жарадында город көрүнөт. Ол Днепропетровск. Азыйда мында керептердин жоруктары үзүлетен болгон. Омордын жолдорын суунын түбүндеги кайа-таштар бууп туратан болгон: мында ажындар болгон. Кезик керептер үстүги Днепрден бу таштарга жетире жүретендер, база кезиктери дезе ол ажу таштардан ала суунын оозына жетире жүретендер.

Советский башкару Днепрдин суузын тузаланар, Днепрде керептер жүрерин үзүк жок эдер эдип тургускан. Советский инженерлер ле ишмекчилер сүрекей жаан плотина тургускандар.

Суу бийик көдүрилеле, жалбак жерге жайылган. Жаңы көл боло берген. Ончо ажу таштары суунын түбүнде жада калгандар. Днепрде керептер үзүк жок жүрер эдип, плотинанын жанында каналдар ла шлюзтар жазагандар.

Кереп шлюзла алтыгы Днепрге түжүп жат. Запорожьеде жаан электростанция — Днепрогэс туруп жат. Электрический ток эмиктерле фабрикаларга ла заводторго, колхозторго, журттарга ла городторго барып жат.

57 журук. Днепрогэстинг плотиназы.

Запорожьеден кереп Каховкага јетире барып јат, мында ја-
ны гидроэлектростанция иштеп јат, онон ары кереп јайым элбе-
де ага берген Днепрле Кара талайга јетире барып јат.

Сурак ла јакылталар.

1. Картадан Днепрди көргүзип беригер, ол кайдан башталып јат, кандый талайга кирип јат, оны айдып беригер.
2. Картадан Днепрогэсти көргүзип беригер.
3. Днепрогэстинг учуры кандый?
4. Картадан Киевти көргүзип беригер.
5. Албатылардын картазынан украиндер ле молдавандар кайда јаткандарын көргүзип беригер.

Донбасстын таш көмүрлү бассейнында.

Жайгыда эртен тура бис чөл жолло автомобильле барып жадыбыс. Шахталардын бийик жазалдары көрүнгилейт. Таш көмүрлү узун сынду поездтер темир жолло баргылап жадат. Кезик аразында олар бистин жолыбысты кескилейт; кезигинде тал-табыштапып, бистин жаныбысла озолой берет, кезикте дезе узакта элестеп көрүнгилейт.

Донбасстын кажы ла километрдин бажында биске шахтёрлор жаткан журттар, шахталар, заводтор туштагылайт. Городтор улам сайын учурайт. Бис жагы эткен асфальт жолло барып жадыбыс. Жагы туткан заводторды ла шахталарды айкап көрөдубис.

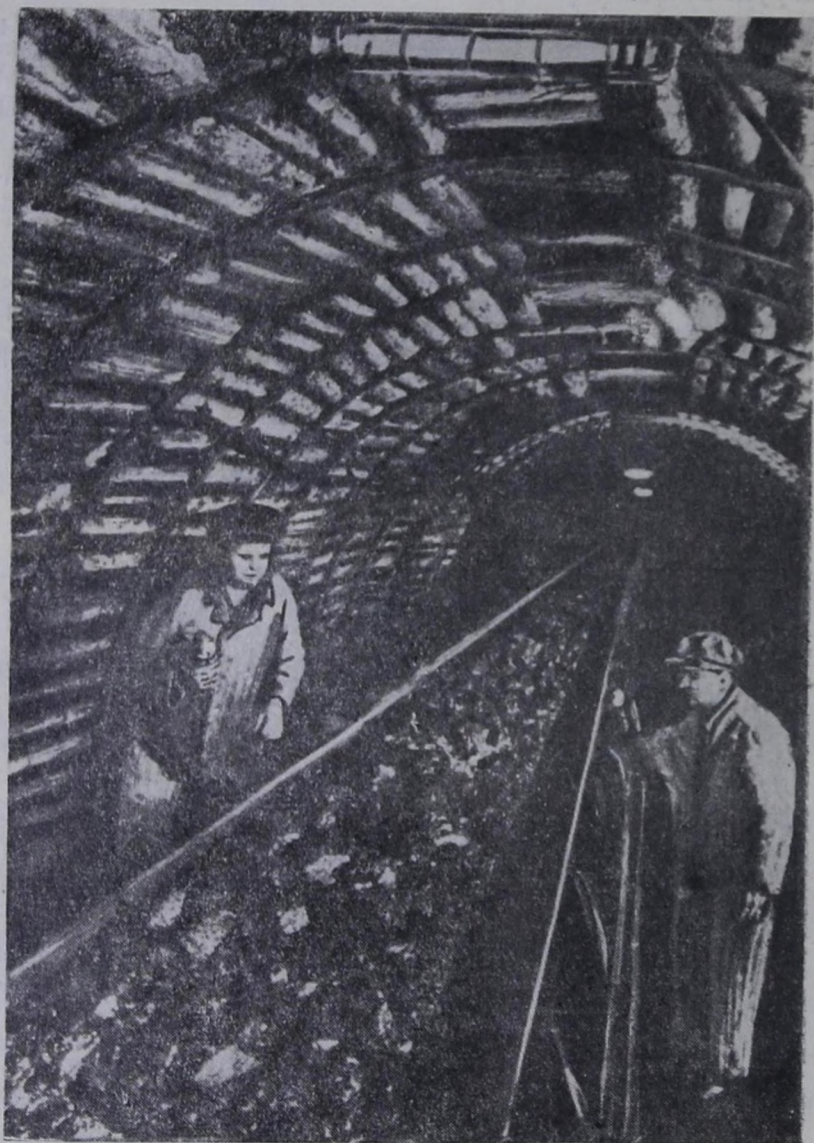
Таш көмүр ол мында, жердин, бистин буттарыбыстын алдында жадып жат. Бис шахта жаар түштибис. Жердин терегинде штректер (жердин алдында эткен коридорлор) баргылап жадат, олардын кезиктеринин узуну 4—5 километрге једип турат.

Јойу улус жүретен, электричестволо жарыдып салган штрекле барып жадыбыс. Жагыбыста күзүрт эткен табыш угулды. Мында жагыдаг эткен кайкамјылу машина—таш көмүрдин комбайны

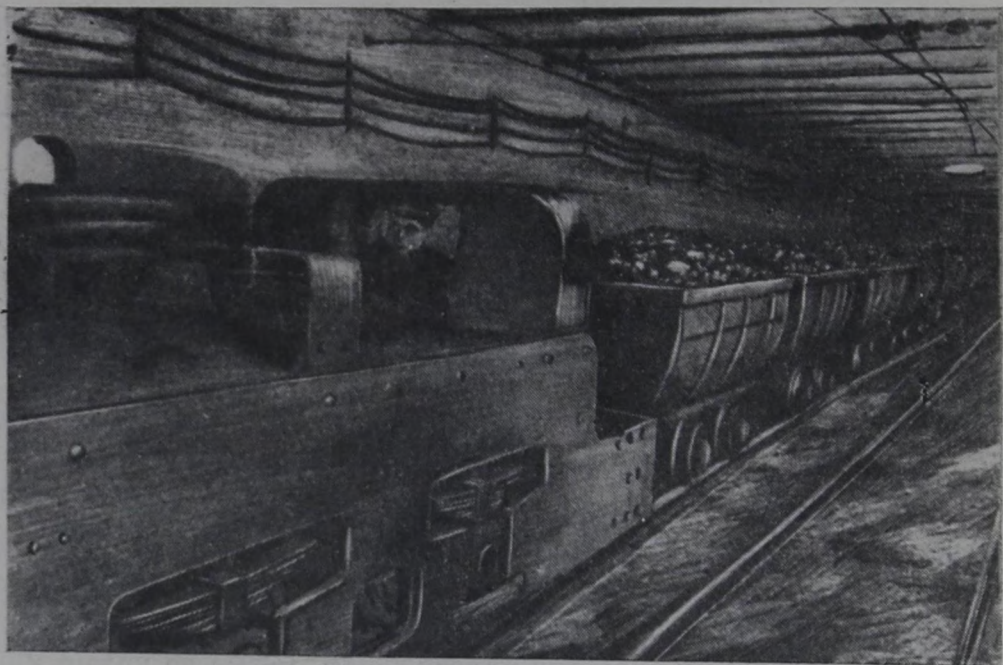

58 журк. Жердин алдында шахталар бар.
Ондо таш көмүр казып јат.

иштеп јат. Комбайннын темир киреелери таш көмүр жаар тиштериле кадалгылай бергилейт. Шахтёр машинаны билгир башкарып турат, ол десе таш көмүрди кезип, оны оодып, таш көмүрди жылып јаткан конвейерге коштоп турат (59 журукты көр). Конвейерден таш көмүр вагонеткалар жаар төгүлип јадат. Вагонеткалар толо ло берзе, (олор бүткүл поезд) электровоз ол поездти көдүретен машинага (60 журукты көр) апарып салат.

59 журук. Конвейердеги таш көмүр. Конвейерден таш көмүр вагонеткалар жаар төгүлип јат.

60 журук. Электровоз јердинг алдындагы темир јолло таш көмүрди көдүретен машинага экелип јат.

Шахтада өрө-төмөн, төмөн-өрө көдүретен машина жүрүп турат. Вагонеткалардан таш көмүрди сүрекей јаан темир кайырачактарга ургулап јат. Ол кайырачактарды көдүретен машина јердинг үстүне чыгарып јат. Ондо јалтырашкан кара таш көмүрди кош коштойтон машиналар вагондорго коштогылап јат. Таш көмүр тарткан поездтер бистинг төрөлибистинг ончо јакалары јаар баргылап јадат.

Таш көмүр кайда да болзо керек: фабрикалар ла заводтор иштеерге де керектү, керептер сууларды ла талайларды керип жүрерге де; электрический лампочкалар јарып күйерге де, туралар да кышкыда јылу болорына керектү. Ончозын тоолоп болбозын.

Советский шахтёрлор таш көмүрди көптөн каскылап турулар.

Сурактар ла јакылталар.

1. Картадан Донецкий таш көмүрлү бассейнди (Донбассты) көргүзип беригер.

2. Донбасста кандый жаңы машина иштеп жат?
3. Донбассты ненин учун «бастырасоюзный кочегарка» деп адагылап жат?
4. Донбасстан Москва жаар таш көмүр тартып турган темир жолды картадан көргүзигер.
5. Статьядан таш көмүрдин комбайнынын ижин көргүзүп турган жерин таап, кычырып беригер.

Кургак чөлдөрлө.

Кургак чөлдөрдө жаштар ас болуп жат. Кыш соок, кары ас, же кыска болот. Кургак чөлдөр жаскыда жажыл көк өлөңлө, жаркынду чечектерле бүркөлип, же жаан удабай өзүми саргара күйе берет. Изүү кургак салкындар — суховейлер соккулайт. Олор тобракты ла ачымчык амтанду тоозынды көдүрүп тургулайт. Күннинг кургада какшадып турган чогуна жердин той балкашту кыртыжы кургап ла жарылып калган жадат. Жаңыс ла кадып калган жерде жапшаң, кыска сынду теректер ле өскө дө кату өзүмдер өскүлөп жадат. Кара тобракту чөлгө түңгей: мында өркөлөр лө керткин чычкандар көп болот. Кургак чөлдө келескендер ле жыландар көп. Жеерендер азырал ла суу бедиреп, чөлдөрди керий түрген мантагылап жүргүлөйт.

61 журук. Кургак чөлдө үүрлү койлор жүргендери.

Жакылталар.

1. Ар-бүткенниң картазынан кургак чөлди көргүзип беригер.
2. Картадан Волганын төмөниги агынын көргүзип беригер.
3. Кургак чөлдинг ар-бүткени керегинде куучындап беригер.

Мал азыраган колхозто.

Казах улустар журтаган журттардын бирүзинде Турсун деп шулмус уулчак журтап жат. Качан Турсун алты жашту тужунда ол ат минерине үренип алган. Турсун кышкыда үренип, жайгыда колхозтын жылкызы ла өскө дө малдары турган чөл жаар барарын сүүйтен болгон.

Ол жүгүрүк атка минип, малдар турган жер жаар мантатты. Онын эжези Альмагуль карындажынан сондобой жат — ол ат минерин жакшы билер. Альмагуль Турсунды акалап озолоорго сүүйтен, качан эжезин оны озолой берген тушта арчуулын кейде жаңый тартып ийетен. Турсун онын арчуулын колынан ушта согуп аларга ымзанганда, ол онын түрген туура болуп айрылып алатан, аттар десе чөллө мантагылап бараадатан.

Олор камыштаг эткен узун сарайдын—малдын жылу кажаганынын жаныла өткүрө бардылар. Кышкыда мында шуурганду күндөрдө мал туруп жат.

— Азыйда мындай турлулар жок болгон, — деп, Альмагуль айдат. — Азыйда шуурган болгондо үүрлү мал чөл жаар таркай беретен деп жаан аданын айтканы санаанга кирет пе? Сооктон ло бөрүлөрдөг көп мал кырылатан болгон.

— Азыйда азырал өлөңди де үрендебейтендер — деп, таадазы айдатаны Турсуннын сагыжына кирди.

Балдар эрмектежет. Аттары араай базып баргылап жадат. Айландыра кажы ла жаны жаар аяктаар болзонг кыралаган азырал өлөң койу өзүп калган турат. Удабас өлөңниң ижи башталар!

Мал жылдын туркунына қабыруда жүрүп жат, кышкыда ол бойынын курсагын кардын алдынаг казып азыранып жат. Же жылу түжеле, онын кийининде соок түшкен кийининде чөлди тожон бүркөп ийет. Ол тушта мал бойына азыралды тоштын алдынаг алып болбой барат. Азыйда мындай тожон өйлөрдө мал сүрекей көп өлөтөн. Ол тушта азырал эдетен өлөңдөрдө кыра-

лабайтандар, кышка керектү өлөңди ажындыра белетебейтендер.

«Бистинг колхоз өлөңди көп белетеер. Кышкыда тожон болор болзо, бис малды турлу жаар жууп аларыбыс: малга азырал жедер» — деп, Турсун сананат.

Кижини колы тийбеген элбек чөллө аттар мендештү желгилей бердилер. Узакта туулар көрүнгилейт.

— Жайлу! — дежиб балдар сүүнгилей бердилер. Күннин жаркынына суу жалтырап жадат. Ол суунун эки жарадынын экүленинде үүрлү койлор, уйлар ла жылкы мал отогылап жүргүлөйт.

Жакылталар.

1. Статъяга план тургузала, оны ол план аайынча куучындап беригер.

2. СССР-дин албатыларынын картазынан казах албаты кайда жатканын көргүзип беригер.

Чек сүрбеген жерде.

Чек сүрбеген көп түжүмдү жерлер чактардын туркунына тегин жаткандар.

Коммунистический партиянын кычырузы аайынча күнчыгыш жаар — Сибирь, Казахстан жаар чек сүрбеген жерлерди иштеп тузаланарга жаш өскүрим, трактористер, комбайнерлор, агрономдор баргылап жат. Олор жаан иш бүдүрер: жалаңдарды сүрүп, оларды үрендеп, ол жерлердег көп түжүм алар. Сибирьле поезд бир, эки, үч күндердин туркунына барып жат, көзнөктөн көрөр болзо, чөл лө чөл көрүнөт. Учы-учында жаңы жерге көчкөндөр жерлерине жедип келдилер.

Заводтордын ишмекчилери машиналарды эдип жазайла бери аткарып ийгендер: тракторлорды, салдаларды, аш үрендеер машиналарды да комбайндарды. Иштегер, комсомолдор, чек сүрбеген жерди көдүригер!

Чөлдин кары кайыла ла берерде, жерди сүреле үрендеп салдылар.

Чөлдин элбек жалаңында алтын кеберлү буудай быжып жатты. Аш жуунадар ой башталды. Аш кезетени божоды. Чек сүрбеген жердин ажынын түжүми бийик болды. Миллиондор пуд ашты ал, Төрөл!

Чек сүрбеген жерде жаш өскүрим накиштеп жат. Советский албаты жаңы жерге көчкөндөрдү кичееп жат: ологго бичиктер, радиоприемниктер ле өскө дө немелерди ийип туру. Жаңы төзөлгөн журтта самолёт келип түшти.

— Почтаны экелип жат! Почтаны!

Мында письмолорды сүүнчилү алгылап ла каруузын аткарылап турат.

— Бис жаан ла тузалу керекти бүдүрүп турубыс, бүдүрөтөн иш-мында көп. Слерди, нажылар-комсомолдор, чек сүрбеген жерге сакып турубыс!

Сурактар.

1. Чек сүрбеген жерлер кайда жадып жат?
2. Чек сүрбеген жерлерге комсомолдор не баргылап жат?

Ээн чөлдөрдө.

Каспийский талайдан күнчыгыш жаар Каракумнын (каракумактын) ээн жерлери жаткылап жат. Ондо кургак чөлдөрдөн там кургак ла там изү, жайгыда ээн жерлерде айлардын туркунына жааш болбой жат. Түште көлөткөдө изү 50 градуска жедип жат. Кыш кыска, же соок болот, кезик аразында соок 20 де градус болот.

Каракумнын ээн чөлинде.

Бир катап туркмен кызыкчак Узиль адазыла кожо бойынын жаткан журтынан узактагы жаткан журт жаар ээн чөллө барган. Узиль төөгө минип барып жаткан болгон. Ол кажы ла жаңы жаар көрзө, айландыра ээн чөлдөрдө, кумак төңдөр көрүнип турдылар. «Мында азардан маат жок» — деп Узиль сананып, Кумақты аыктап турды.

Ээн чөлдин тындулары ла өзүмдери. Жаан кумак толкулар узакта көрүнип жадат. Каа-жаада кызыган сары-боро жерде жапшан, солянка, төөнин тегенеги, кумактын акациязы өзүп жаткылайт. Ээн жердин агажы—койрык саксаул.

Узиль кумақты аыктап көрөрдө, ондо кичинек ле жаан келескендер ончо жаңы жаар качып манташкылайт. Келескен бас-

тыра бойы тыркыражып тўрала, кумак жаар ол кўмўле берди. Узиль элес эдип ајыктагалактан келескен тобракка јажына берди. Узакта антилопа деп аң маңтай бергени кўрўнди.

Эн чўлдин јотконы. Изў ле тымык. Кенетийин кўргак, кўйгек салкын кўдўрилди. Ол серўўн эмес, онын эзини кызыткан печкенин изўзи ошкош. Тобрактар кыймыктажа бердилер. Кумакка тенери бўркеле берди. Узакта не де кўрўнбей барды. Тобрак кулактарга, кўстўргў, кийимдерге киргилеп, тиштерде кыјыражып турдылар.

Табарып келген јоткон ўдў берди. Узиль суузап, суу ичер кўўни келди. Кере тўжўне јоруктап, ол сууны да, кўлди де кўрбўгўн. Олор арчымактарында эки конокко једер сууны апарып јаттылар. Ол суунын амтаны ўрелип, јылып, кижинин суузынын кандырбас боло берген.

Кош коштогон тўўлўр. Кўзўнгилер тунгак конгыражат. Тўў айдаган улус кыйгырыжат. Тўўлўр огыргылайт. Олорго удур кошту тўўлўр келгилеп јадылар. Тўўгў мингилеп алган чоокыр јолду чекпендў баштарын кўннин изў чогынаң чеберлейтен кара ла ак тўктў, аңтара ўндў бўрўктерин кийип алган туркмендер

62 јурук. Эн јерде барып јаткан кошту тўўлўр.

жайканыжып јорткылап отурдылар. Олордын кара чырайлары күлүмзиренгилеп тургулайт. Туркмендер одун эдерге саксаул деп агаш тартып анарып јаткылайт. Саксаул улус јуртаган деревнеден ыраак јок өзүп јат.

Је бу кандый мындый агаш? Не де јок ээн кумактын үстүнде анда-мында корчок саксаулдар көрүнгилейт. Олордын корчок чырбаалдары онын бойынаг ары-бери таркап турат. Энг баштап көрөр болзон, бу өзүмдер кадып калган, узактан бери кургап калган кеберлү, олардо бир де јалбырак көрүнбейт. Је Узиль табылап ајыктап, олордын јиит јажыл-боро јалбырактары кичинек кайсырыктар кеберлүзин көрүп салды. Изү. Мында көк тө јок, көлөткө дө јок. Агашты өткүре барала, бир де кичинек серүүнденбедилер.

Ээн јердин түни ле түжи. Јагыс ла энгир кирген кийининде серүүн боло берди. Конорго токтодылар. Курсактанарга бир эмеш суу ла эртен тура быжырган боорсок-теертпектерди алдылар. Јымжак, амтанду боорсоктор-теертпектер изүге кадып, таш ошкош кату болуп калгандар.

Койдын түгинен эткен киисти кумакка јайып, көбөнгөнг эткен јууркандарды јабынып (ээн јерде түнде соок), уйуктай бердилер.

Таг атты, база ла коркушту изү түш башталды. Узиль база катап төөгө минип алып бараатты. Каракумнын ээн јеринде быјраш укту койлордын көп тоолу үүрлери јүргүлейт. Мында колхозтордын үүрлү койлоры бүткүл јылдын туркунына кабыруда јүргүлейт.

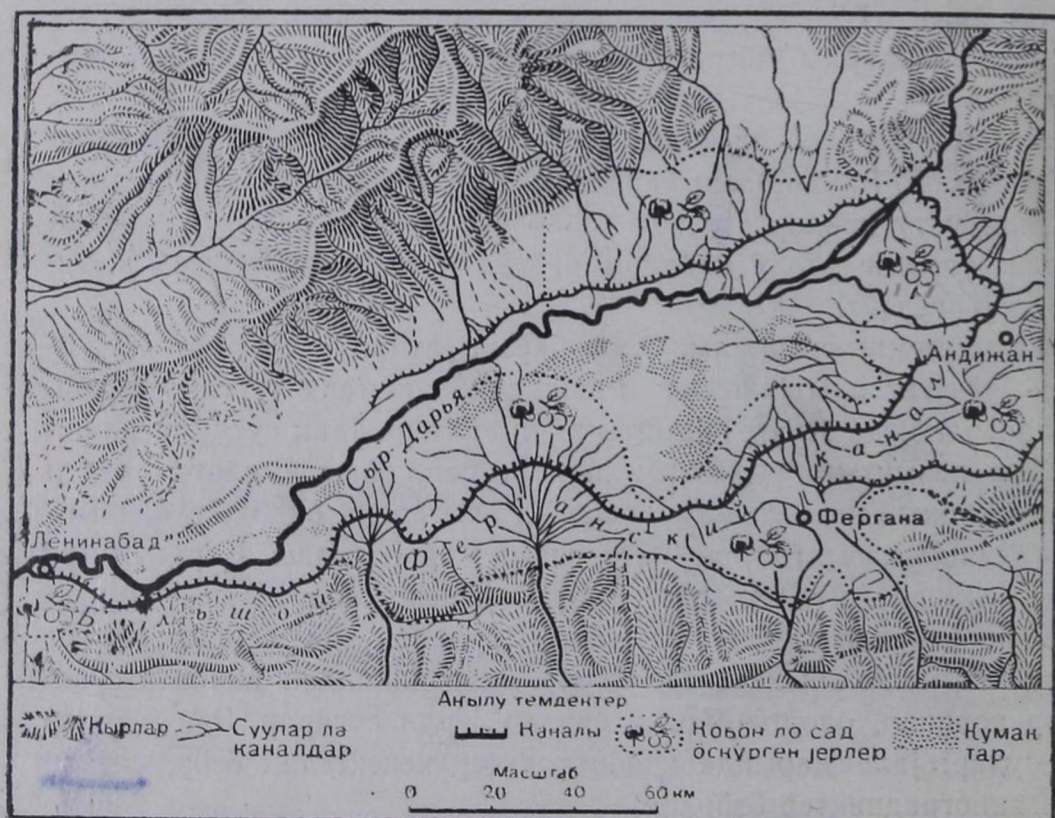
Каракумнын каналы. Олор барып јаткан јолдо јурт көрүнди. Јурттын ары јанында машиналар иштеп турган эмтир. Ондо, јаланда элбек казынты эдип салтыр. Јаан сускулу машиналар казынтыга сускуларыла киргилеп, оног кумакты сузуп алып, оны казынтынын кырына чыгарып, ондо төгүп, онын кийининде казынты јаар ойто јылып кирип турды. Каракумнын ээн јеринде Аму-Дарьядан Туркмениянын столицазы — Ашхабад јаар канал јазалып јат. Аму-Дарьядан ээн јердин тереги ичи јаар каналла керептер барар. Јаан каналдан кичинек суактар таркаар, оларго барган суулар јерди сугарар. Ээн јерлер кубулар: јалаңдарында хлопчатниктер чечектелип өзөр, садтар ла виноградниктер өзөрлөр.

Сурактар ла якылталар.

1. Картадан Каракумның ээн јерин көргүзип беригер.
2. Картадан Сыр-Дарьяны ла Аму-Дарьяны көргүзип беригер.
3. Контурный картада Каракумның ээн јерин, Аральский талайды ла ого кирип турган сууларды адап бичип салыгар.
4. Ээн јердин өзүмдеринин тазылдары ненин учун узун?
5. Ээн јерлердин тындуларын адагар.
6. Каракумның каналын не керек јазап турган?

Ферганның өзөгинде.

Ферганның өзөги Сыр-Дарья сууның агынында јадып јат (63-чи јурукты көр). Оны бийик туулар курчап, соок салкындардан корулап јат. Ферганның ичинде јылу ла күннин жаркыны көп. Революциядаг озо Ферганның ичи көп сабазы ээн јер болгон.

63 јурук. Ферганның чөлинниң картазы.

Каанның жаңы тужунда мында суу жетпейтен болгон. Каналдар ла колодецтер байлардың колдорында болгон. Жоктулар бойларының кыраларына суу аларга сууның баазын бойларының иштериле төлөйтөн учурлу болгон. Олор бойларының аштарының түжүмдерининг ончозына жуугын байларга берип иштегендер.

Улу Октябрьский социалистический революцияның кийининде жердинг ле сууның ээлери крестьяндар боло бергендер. Совет жаң тужунда Ферганның каналын жазайла, оны И. В. Сталиннинг адыла адагандар. Суу сүрекей элбек жерди сугарган.

Хлопок өскүрген жалаңдар, дыняның бахказы, фруктовый садтар ла виноградниктер өскөндөр. Ферганның чөли чечектелип өзүп жаткан жер боло берген, оны советский албатылар — узбектер, таджиктер, кыргызтар жазагандар.

Жакылталар ла сурак.

1. СССР-динг физический картазынан Ферганның чөлин ле Сыр-Дарья сууны көргүзип беригер.

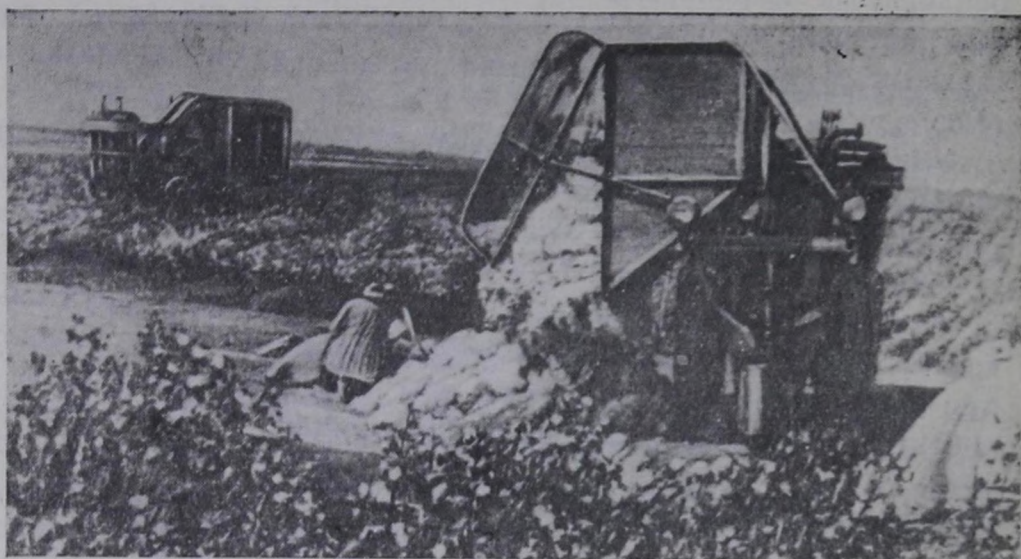
2. Узбектер, таджиктер, кыргызтар, туркмендер кайда жаткандарын картадан табыгар.

3. И. В. Сталиннинг адыла адалган каналды жазаган кийининде Ферганның чөли канайда кубулган?

Хлопктор өскүрип турган жалаңдарда.

Көк-чанкыр айас тегери, изү күн. Узакта карлу кырлар. Жолдордо теректер шуулажат. Оноң ары колхозтың хлопок үрендеген элбек жалаңы. Олордың төрт толуктарына ончозына айландыра артык-кечек жок эдип агаштар отургузып, өзүмди ээн жердинг тобракту жотконынан корулап салган.

Хлопчатник өскүрген жалаң үзүк жок ло кичеemelдү көрүшти некеп жат. Субакту жерлерге иштеерге узбектер ле таджиктер сүрекей билер устар. Ээн жерди иштеерин узбектер канча-канча чактарда мынан озо баштагандар. Олор кажы ла кыраны кичеemelдү иштегилеп, өзүмге канча кирези чык керектүзин жакшы билгилеп жат. Узбектердинг кеп сөзинде: «Хлопчатник — күннинг балазы, ол будыла сууда турарын, бажыла күнде болорын сүүп жат» — деп айдылган.

64 журук. Хлопок жууп турганы. Бир хлопок жууйтан машина жууп туру, бирүзининг десе кожын түжүргилеп турулар.

65 журук. Хлопкты колло жууп тургандары.

66 журук. Хлопкты алып турганы.

Хлопчатник телкем өзүп, кижининг курынан бийик өзүп жат. Хлопчатниктинг чечеги түрген түжүп жат. Чечектин жүрүми жүк ле жагыс күнге једип жат; үрени өзүп, јаанап жат. Ол кичинек јажыл коробочкага түңей. Коробочка өзөрдө көбөң өзүп жат, коробкодо ого тар боло берет. Коробочка хлопкты тудар чыдалы јетпей јарыла берет. Телкем ак хлопок јайымга чыгып жат, элбеп, узун кееркемјилү самтарлар болуп калаңдажа бергилейт. Эмди оны түрген јуунадар керек, оноң башка оның јенил көбөңдөрин салкындар учургылап, оморды тузазы јокко јер сайын чачып ијерлер.

Эртен-тура. Хлопктор јууйтан машиналар атандылар. Јаландарга колхозчылар чыктылар.

Мотор тыркурай берди, хлопок јууйтан машина араайынча хлопчатниктинг ак толкузында кайкалай берди.

Оноң узак јок кыстардын-колхозчылардын звенозы јергеley тургулай бердилер. Омор хлопокты эки колдорыла бир каруунча алгылайт. Омор бир де артык кыймык эткилебей јат. Омордын фартуктары түрген толуп турат, кыстар терген хлопокторын камыштан эткен төжөккө экелип төгүп тургулайт.

Колхозчылар телкем жайылган хлопкты машинала, колдо
рыла түрген жуунаткылап турулар.

— Мендеер керек — дежет омор. — Эрте келген жааштар
эмезе сооктор хлопкты үреп салардан маат жок.

Жаңы жолдорло заводтор ло фабрикалар жаар автомобильдер
баргылап жадат, омор хлопок арутаар заводторго хлопок тар-
тып апаргылап жадат.

Узбекистаннын колхозторынын жаландарынан экелген ак
кар кеберлү хлопоктын чогунтылары хлопок арутаар заводтор-
дын эжиктеринде жаткылайт. Узун торко учукту хлопокты тад-
жиктер-колхозчылар экелгилеп турат.

Машиналар хлопокты үренинен арутагылап жат. Арутап сал-
ган хлопок оны салатан таарларга былча базыш ажыра сугу-
лып жат.

Таарга тыгып салган хлопокты Узбекистаннын ла Таджики-
станнын фабрикаларына, онойдо ок Иванового, Москвага, Ле-
нинградка апаргылап жат. Ондо оноң бөстөр эткилеп жат.

Жакылталар.

1. Хлопчатобумажный бөстөрдиг коллекцияларын эдигер.

2. Хлопкты Ферганның чөлинен Москва жаар апарып тур-
ган жолды картадан көргүзип беригер.

Кавказта.

Кара ла Каспийский талайлардын ортозыла **Кавказтын**
туулары чөйүлип барган. Омор сүрекей бийик. Омордын эн би-
йик сүмерлеринин бирүзи 5 километрден бийик көдүрилип жат.

Қырлардын кажулары кезигинде элбек жалаң болуп түжүп
жат, кезигинде дезе, кенетейин кайырланып, чичке, карагуй жа-
рык боло берет. Ондый жарыктарды төмөн түрген ағынду суу-
лар агып жадат.

Төмөн, Кара талайдын жаказында жылу. Туулар жаар канча
ла кирези бийик көдүрилзен, анча ок кирези соок болот. Бийик
тууларда жайгыда да кар түжүп жат. Бийик туулардын башта-
рын жаантайын карлар ла тоштор бүркеп салган болот.

Кавказтын тууларында какайлар, айулар, шакалдар жүргү-
лейт.

67 журук. Кавказтын туулары. Күннинг жаркынына
Эльбрустын карлу бажы жалтырап туру.

Кавказтын Кара талайды жакалай жарадында.

Кара талайды жакалай жараттын ар-бүткени. Кавказтын Кара талайды жакалай жарады — ол Кара талайдын күнчыгыш жанында чөйүлө барган жер.

Ол чөйү барган жердин бир жанында талайдын толкулары торгулгылап турат, экинчи жанында койу агаштар өскөн бийик туулар көдүрилгилеп турат.

Кара талайдын жаказында жылу ла изү ороондордон экелип өскүргөн көп агаштар ла жыраалар өскүлөп жат.

Кара талайдын жаказы — ол үзүк жок өскөн садтардын ла парктардын жери. Мында ончозы көк, күннинг жаркыны база көп.

Коо кипаристер карарып, пальмалардын түс аллеялары чөйү баргылап жадат.

Качан да онбос жажыл жыраа туруп жат — ол лавр.

Пробковый дуб ла узуну 10 метр килег агаш тургулап жат.

— Бу кандый агаш?

— Бу агаш эмес, сүрекей жаан агаш бүдүмдү кулузун — бамбук.

Кавказтын туулары Кара талайдын жаказы жаар түндүктин соок салкындарын божоткылабай жат, мында кыц торт жокко жуук. Кар каа-жаа түжүп, түрген кайыла берип жат.

Кара талайдын жылу суузы көп буу болуп көдүрилип жат, онын учун онын жаказында жаан жааштар көп жаап жат. Же жааш токтогон кийининде изү күн турат.

Көк теңери, жалтыраган ару суулу талай, байлык өзүмдер, улус эмденетен аржаан суулар мундар тоолу ишкүчиле жаткандарды бери келип эмденерине ле амыраарына күүнзедип жат. Жажыл агаштардын ортозында санаториялар ла амырайтан туралар агаргылап тургулайт.

Чайдын плантациязы. Кара талайдын жарадынын төгдөринде чайдын плантациязы жайылган. Ончозын тең эдип кайчылап салган чайдын жыраалары чип-чике жажарып тургулап жадат. Чай өзөтөн жыраанын жалбырактары килең кара-күрөң, чечектери дезе кыскылтым эмезе ак болот. Кажы ла жырааны кичееп, онын чырбаалдарын күн ончо жанынан чалыгадый эдип кескилеп жат.

Кажы ла жыраадан жалбырак жууйтан иш бир жылдын туркунына машинала, колло көп катап болуп жат.

Күн чыгарда ла колхозчылар плантацияга једип келгилейт. Кижинин бажын изү күннинг чогынан корулап турган жалбак эдектү шляпа бөрүктерин кийгилеп алып, озор чайдын жыраазынын ортозыла баскылап, чайдын эн јаш ла эн јымжак жалбырактарын үс-күлеп жүргүлейт.

Јалбырактар јууган корзинакаларын озор, шоссе јолго,

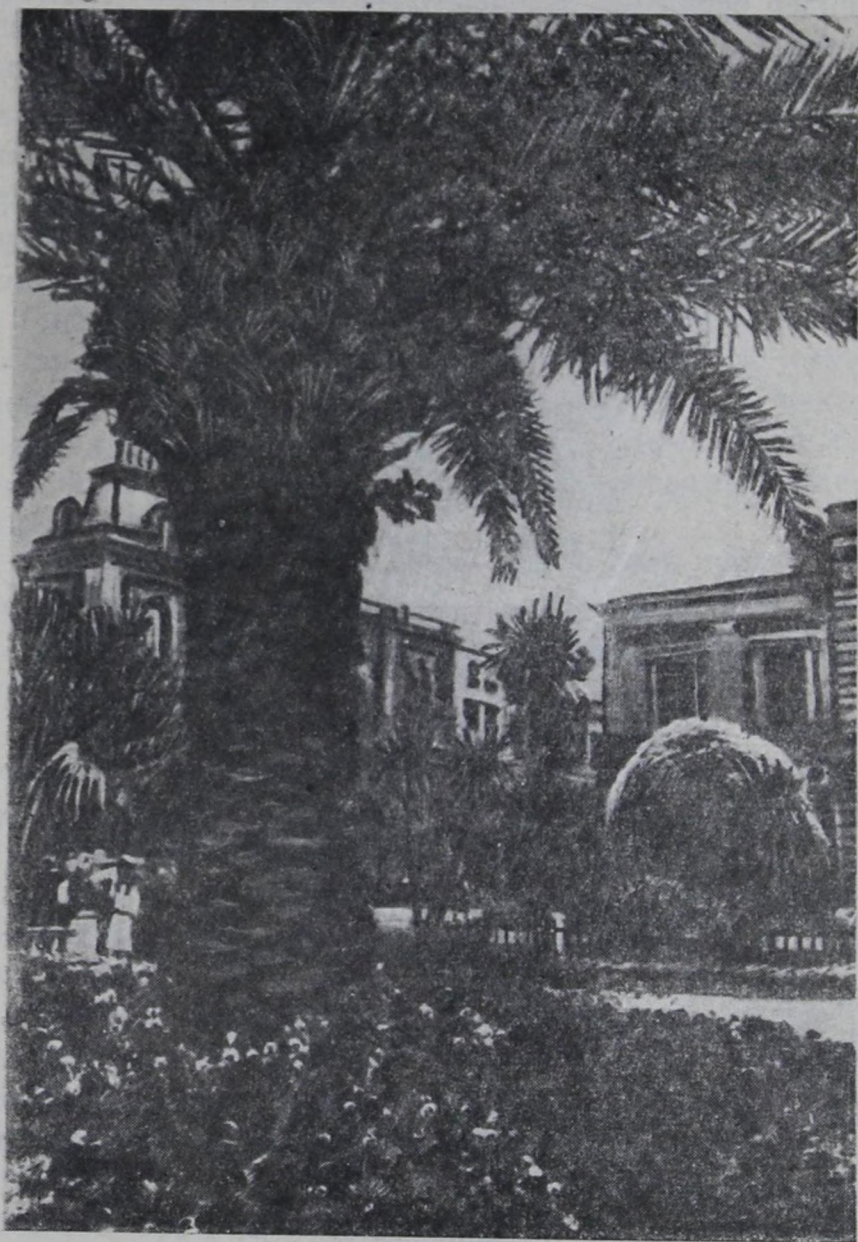

68 журук. Бамбук агаштар.

кош тартар автомобиль турган јерге апаргылап салат, машиналар дезе ол јалбырактарды чай эдетен фабрикаларга апаргылайт. Ондо ол јалбырактардан чай эткилейт.

Мандариндердин садтары. Мандариндердин бийик эмес агаштарын бүрлер бүркеп салган. Кар ошкош ак чечектеринин јараш јыттары јайылып турат.

Качан мандариндер быжып браадар тушта кара-көк өзүм-

69 јурук. Кара талайдын јаказында бийик сынду пальмалар өскүлөп јат.

ниң ортозында жаркынду сары мандариндер күйүп турган кебер-
лү жалтыражып тургулайт; агаштардын будактары оморды кө-
дүрип болбой энилгилеп тургулайт. Мандариндерди жуур иш
октябрь айдын учында башталып, жүк ле ноябрь айда божоп
жат. Бир агаш кезик аразында жүстер, кезикте десе мунган ажы-
ра мандариндер берип жат. Тепкиш тургускылап алып, улус оны
агаштан чеберлеп үскүлеп, омордын жаандарын бир аай, кичи-
нектерин база бир аай башка ылгагылап, оморды ороп, кайыр-
чактарга салып, бистин орооннын жүзүн-жүүр городторы жаар ат-
каргылап жат.

Күнге чечектеп, жаранган
Байлык жөөжөлү жерибис!
Мында өскөн чайды бис,
Балдар, кайнадып ичедис.

Көк, жажыл виноград
Уурына чыдашпай каландайт.
Бийик кырларды эдектей
Герань ла роза чечектейт.

Өзөктө жайгы күн чаалыйт,
Кырларда кар агарат.
Садтарда декабрь айда
Мандариндер быжат.

Сурактар ла жакылталар.

1. Картадан Кавказтын Кара талайдын жаказындагы жа-
радын көргүзип беригер.

2. Кара талайдын жаказына түндүктин соок салкындары не-
нинг учун кирбей жат?

2. Кара талайдын жаказында жааш ненинг учун көп болуп
жат?

4. Көп будукту картинаны аяктап көрөлө, чайдын планта-
циязы керегинде куучындап беригер. Ол куучыныгарда мындый
сурактарга каруу беригер:

1) Чайдын жалбырагын канайда жууп жат?

2) Жууп алган жалбырактарды кайда апаргылап жат, омон
нени эдип жат?

3) Журукта кандый талай көрүнип туру?

Кырда жүргени.

Качан туристтер туулар жаар ууланып барар тушта эрте таң болгон. Кавказтын тууларынын эдегинде, Кара талайдын жакында роза чечек чечектелип өзүп турган. Пальманын бүрлерин жеңил эзин-салкын ары-бери араай жайкап турды. Коо сынду кипаристер жажарып турдылар.

Туристтер туулар өрө чыгарда, койу өскөн жалбырактуу агаштын ортозыла барып жаттылар. Грецкий кузук ла каштан бойларынын чырбаалдарын омордын үстүндө жайа туткулап турдылар. Онон бийиктей барала, бук агаштын ортозыла бардылар. Боро кеберлү бук агашта күннин чогы жалтырап, онон улам агаш мөңүнделип турган кеберлү жалтырап турды.

Тенери булутла бүркелеле, жааш башталды, же туристтер жоруктарын токтотпой баргылап жаттылар. Конгон жерлерине омор түндө байкан тургускылап, таң атканда база ла ичкеери баргылап жадат. Кезик аразында учар кайырдын үстүлө барган чичкечек жолло, кайыр кырга тытпактанып чыгарга оморго келижип турды.

Бийиктей көдүрилген сайын там ла сооп турды. Жалбырактуу агаштар жылыжып, ийне жалбырактуу агаш: жойгон, чиби башталды. Онон ары ондый да агаш астай берди. Жыраалар там ла көптөп турды.

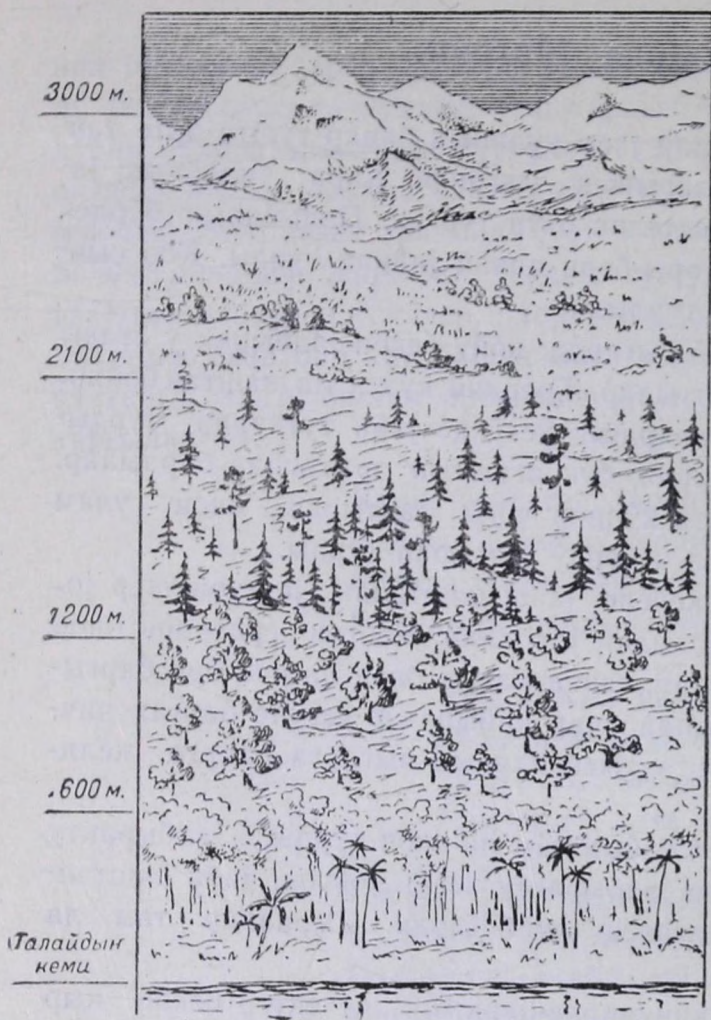
Жыраалар божогон кийининде жаркынду чечектер өскөн кыр жерлердин кобылары башталдылар. Туристтер амырап аларга отурдылар. Жажыл кобыларла колхозтын үүрлү койлоры келгилеп жаттылар. Кийистен эткен ак шляпа бөрүктү ле койдын терезин антара эдип көктөгөн жууркан тонду койчылар мендебей, араай келгилеп жаттылар. Бийик кырда жаан куш—мүркүт учуп жүрди.

Туристтер баргылап жадала, кобылардын ортозында кезик аразында жеңеске ле жабыс жыраага бүркөткөн кайа таштар туштаары көптөп турганын омор көрүп ийдилер. Онон ары көдүрилеле, омор жаңыс ла таштар учурап турганын көрдилер.

Суунын табыжы угулды: кырдан кичинек суучак агып жатты. Ончозы ол суу жаар бардылар.

— Кандый соок суу?

— Ол мөңкү тоштон агып жат, онын соок болуп турганы жолду.

Кар
Тош
Кайа таштар

Бийиктеги тепсендер (жыраалар)

Ийне бүрлү ағаштар: карагай, чиб, терек

Тыт ағаш

Каштан, грецкий кузук, качан да онбос ағаштар

70 журук. Журукты айкап көрүгөр. Сол жанында жердин бийигин көргүскөн, оң жанында өзүмнүн адын көргүскөн. Бу өзүмдөр кандый бийик, өзүп турганын көрүгөр.

Суунун жаказыла туристтер мөңкүнүн жанына базып келеле, токтой бердилер.

Карлу орооннун бажы күнге жалтырап турды. Улустар бийикке көдүрилгендеринен улам, булуттар олардон төмөн турган жерде жылыжып, ондо кайылгылап, карангуй эдип, жерди бүркеп турдылар.

Күкүрт угулды. Жалкын жалтырт этти. Күкүрт алдынан өрө башталды. Туристтердин үстүндө тенери көгөрип, күн жаркындалып турды.

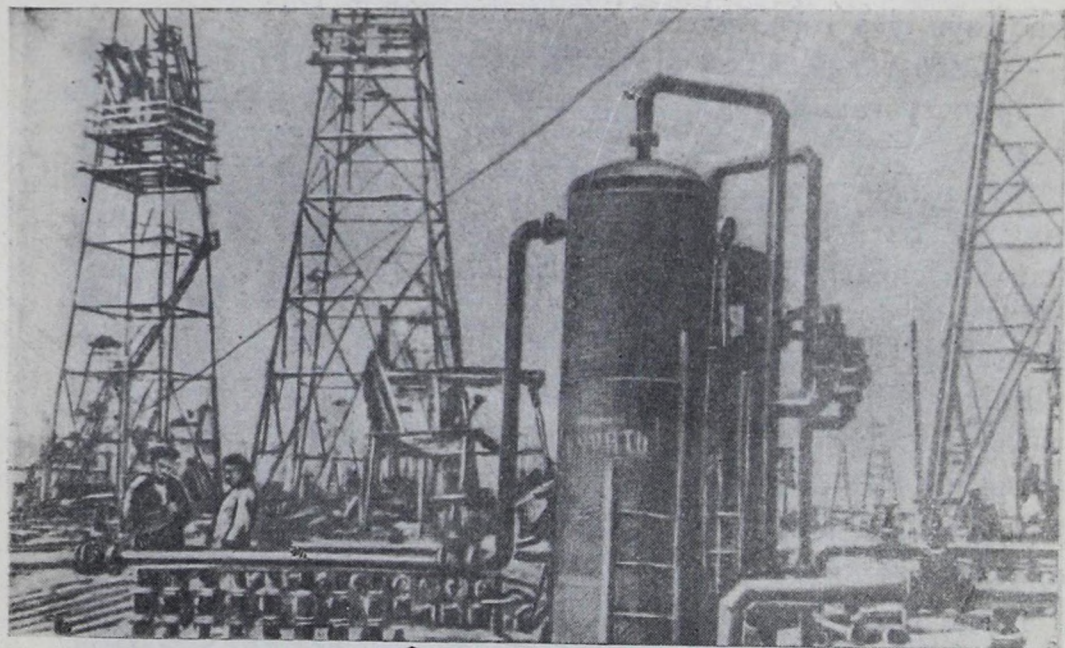
Сурак ла якылталар.

1. Картадан Кавказтын тууларын көргүзип беригер.
2. Ол кандый талайлардын ортозында турганын аңылагар.
3. 70-чи журукты ајыктап көрөлө, туулардын кажузы сайын јүзүн-јүүр бийикте не өзүп турганын көрүгер.
4. Бийик туулардын бажында кар ла тош ненинг учун јадып јат?

Баку—нефтьтин городаы.

Јиит садтын көлөткөзинде бир кезек пионерлер отурылар. Изү јыбар талайдын јыдын экет. Бүгүн үренчиктер нефтяной промыселге экскурсияга баргылап јат. Олор городтын садында јуулгылап, бийик, јараш туралардын јанына городтын элбек оромдорыла вокзал јаар баргылап јат. Вокзалдан электрический поездке отургылап, нефть алып турган райондорды эбиреде баргылап јат.

Революциядан озо эн јерде нефть казатан вышкалар ла иш-мекчилер јадатан тапчы ла јабыс барактар карарып туратандар. Ончо ло јерлерде нефть көлдөнө төгүлген јадатан. Кейге нефтьтин ле тозыннын јыды толуп калган туратан болгон.

71 журук, Бакунын јанында нефть казып алатан јерлер.

Эмди керек өскөрип калган. Поезд садтардын ла маалалардын жаныла шургуп өдүп жат. Нефть казатан жерлер бойлоры өскөрип калгандар.

Поездтен түжүп алала, пионерлер нефть барын шиндейтен көп тоолу вышкалар тургандарын көрдилер, ол жазалдардын бирүзи жаар баргылайла, ондо тегелик айланыжып турганын көрдүлөр. Ишмекчи-азербайджанец жартап айдып берди:

— Өрүм жер жаар кадалып, онын терең түбүнө түжүп, нефть бар жерге једип жат. Өрүмнинг кийининен ары ол үйт жаар труба түжүрилип жат. Качан труба нефтьтү жерге јеткен кийининде нефть трубала бойы өрө көдүрилип жат. Нефть чыкпай турган болзо, ого бойы көдүретен насостор тургузып жат.

Пионерлер насосторго јууктай базып келгилейле, кайкадылар: улустар чек јок, насостор бойлоры иштегилеп тургулайт.

— Бу насостор узун тумчукту кушка кандый түңей — деп, бир пионер айдат.

— Көрзөгөр, ончо јаландарды ондый темир «куштар» бүркеп салгандар. Куштар — насостор оны-бажы јок, бирүзи түрген, экинчизи оног араай иштеп тургулайт — кара баштарын јайкагылап, нефтьти јердин алдынан чыгара тарткылап тургулайт.

— Бакудан нефтьти Каспийский талайла, Волга суула орооннын јүзүн-јүүр городторына апаргылап жат.

— Слер талайда болбогоныгар ба? Ондо нефтьти канайда чыгарып турганын барып көригер—деп азербайджанец кижии айдат.

Поезд пионерлерди Каспийский талай жаар шургудып апарды. Олор ондо вышкалар талайдын үстүнде тургандарын көрдилер. Каспийский талайдын түбүнде нефть барын советский учёныйлар тагкандар, нефтьти талайдын түбүнө чыгаратан иш мында башталган.

Бакудан Батумиге јетире јерле трубалар салып койгон, олорло агып барган нефть жаан бактар жаар барып жат. Нефть уратан керептер нефтьти бистинг орооннын јүзүн-јүүр јерлери ле граннын ары јаны жаар апаргылап жат.

Јакылталар.

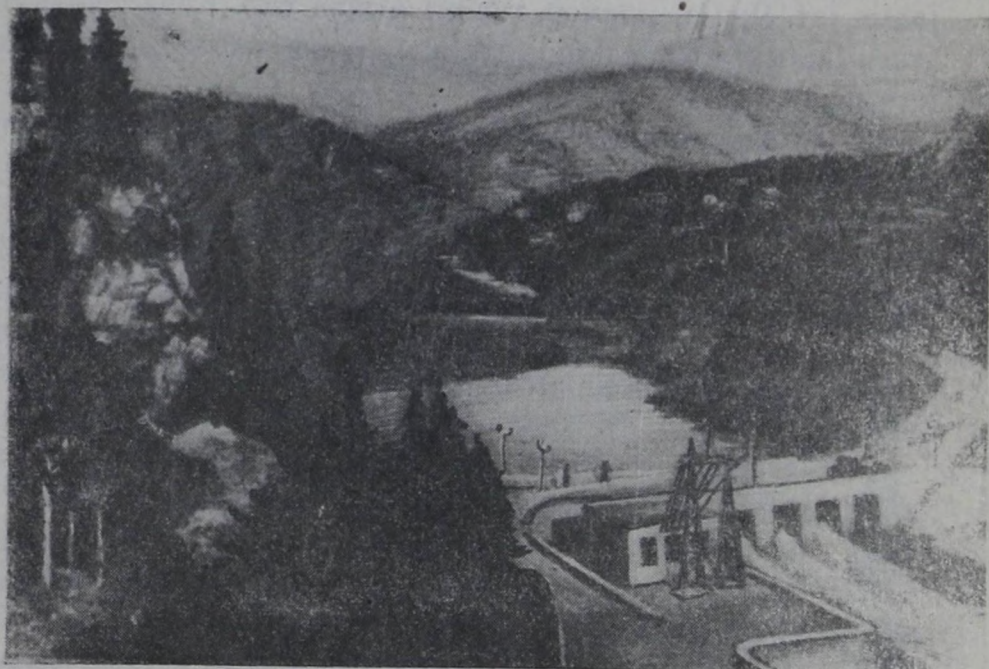
1. Картадан Баку городты көргүзип беригер.
2. Нефтьти канайда чыгарып турганын куучындап беригер.
3. СССР-дин албатыларынын картазынан азербайджандар, грузиндер, армяндар кайда јаткандарын көргүзип беригер.

Уралда.

Түндүк Тошту тенистен ырада түштүк жаар Уралдын туулары узада чөйүлүп баргандар. Урал бийик эмес. Онын бийиги эки километрге жетпей жат. Уралдын туулары Европаны ла Азияны эки жара бөлүп жат.

Поезд тууларла барып жат. Вагоннын көзнөгинен Уралдын агашту тууларынын баштары канайда узада баргылап тургандары көрүнөт. Ол туулардын бажына жетире чибилер, карагайлар, жойгондор ло апагаш кайындар өзүп калгандар. Кезик аразында агаштардын көгөргөн өзүмдери үзүлө берет. Чала жайрадылып калган кайа таштар кезик аразында күнге жалтыражып жаркындала бергилейт, кезикте десе көлөткөдө түдүскендү карануй боло бергилейт. Агаш жок коо кайа таштар поездке жууктап келет, онойып келген тушта темир жол суунын жаказыла толголыжып барып жадат.

Жаан заведтын телкем туралары жайыла таркаган тургулайт. Поезд там ла ичкеерилей шургуп, бир кајудан база бир кајуга кечип, карануй тунельдерге кирип, бийик күрлердин үстүлө талтабыжы жаңыланып барып жадат. Агашла бүркөлген узактагы

72 журук. Уралдын тууларында.

туулар катап-катап көрүнүп келип турат, заводтор, рудниктер көрүнгилеп тургулайт.

Поезд там ырада күнчыгыш жаар ууланып, жердин бир талазынан база бир талазына кирип келет.

Сурак ла жакылта.

1. СССР-дин физический картазынан Уралдын тууларын көргүзүп беригер.

2. Физический карта аайынча Уралдын туулары кандый жеринде жабызап турганын көргүзүп беригер.

3. Уралдын туулары жердин кандый талаларын бөлүп жат?

4. Слердин жеригерде жерден казып алатан кандый байлык-жөөжө бар, оны жууп беригер.

Уралдын байлык-жөөжөлөри.

Уралдын Свердловсктагы музейине үренчиктер-экскурсанттар кирип келдилер. Полкаларда, шкафтарда ла кайырчактарда көп тоолу таштар тургандарын олоо көрдилер.

Мында темир ле жес рудалардын, таш көмүрдин оодыктары жадып жат. Яшма, мрамор, гранит мында бар. Кара килиннен эткен жастыкта Уралдын жылтыркай жараш таштары, күмүштери жаткылайт.

— Бу кайкамчылу жараш таштарды кайдан тапканыгар?— деп, келген улус сурагылайт.

Олорго карууны таштар сүүйтен горняк берди.

Таш көмүр

Нефть

Темирдинг рудазы

Жестинг рудазы

Алтын

— Бу таш бистин Уралдын тажы. Жерден казып алатан байлыктардан Уралда жогы жок эмей деп, горняк быжулап айдат.— Кажы бирүзи жок болзо, оны тапкалақ. Уралда олоорды бедиреп табарга улус жаан ишти өткүргилеп жадылар: ол улус көп тоолу тузалу жөөжөлөрдү таап турулар.

— Ол тузалу жөөжөлөрдү кайда иштеп тузаланып жат?— деп, үренчиктер сурагылайт.

— Жаркынду таштарды бистин гранильный фабрикаларда жазагылап турулар. Уралда көп заводтор иштегилеп турулар,

73. журук. Жердин тузалу жөөжөлөринин темдектери.

Бир кезек заводтордо јес кайылткылап јат, база бир кезиктеринде чой, темир, болот кайылткылап јат. Уралдын заводторында **машиналар** да эткилеп јат. Алтап јүретен экскаватор керегинде слер билеригер не?

— Билерибис, — дежет экскурсанттар. — Оны кайда эдип јазагандар? — үренчиктер сонуркап сурагылайт.

Горняк айдат:

— Улу-јаан машинаны — алтап јүрер экскаваторды Уралдын машиналар эдетен заводында эдип јазагандар. Јагыс машинача јер казатан бир мун улусты солуп јат.

Јакылталар.

1. Јүзүн-јүүр будукту чаазындардан јердин тузалу јөөжөзинин темдектерин кезип алыгар (73 журук аайынча).

2. Уч булунду темдектерди алала, картада Уралда темир руда турган өскө дө јөөжөлөр казып алып турган јерлерге кадагар, ол ажыра темир руда казып турган јерлерди иле эдип темдектееригер.

3. Онойдо ок картага Уралда казып турган өскө дө јөөжөлөрдин темдегин кадагар.

Магнитогорск.

Магнитный деп туунын эдегинде, Урал сууны јакалай совет јан башталган өйдөнг бери јангы город өзүп чыккан—ол **Магнитогорск**. Суунын онг јарадын јакалай элбек скверлер ле фруктовый садтар баргылап јат, олардын ортозында узун сынду јангы оромдор коштой-коштой баргылап јат. Мында көп ишмекчилер јаткылап јат.

Таг эртен тура. Заводтордын үндери угулгылайт. Ишмекчилер трамвайларга ла автобустарга отургылап, иштейтен јерлери јаар баргылап јадат.

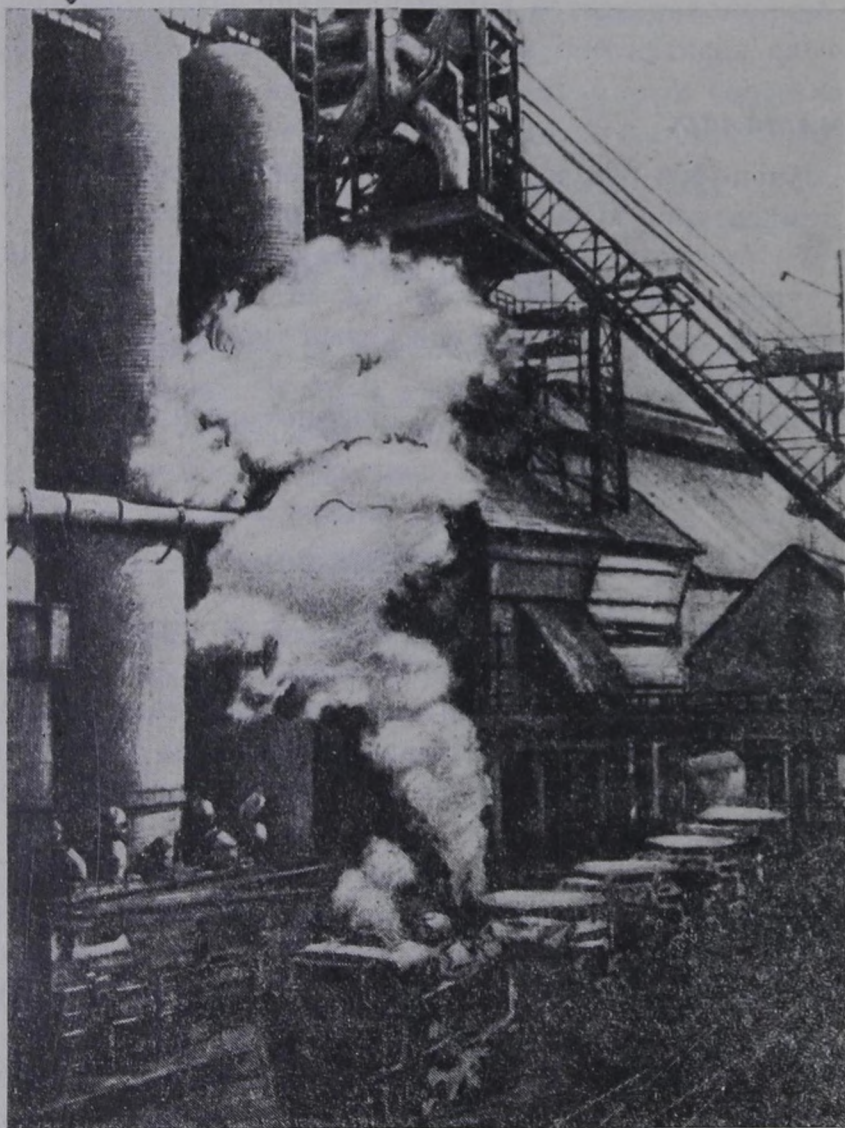
Магнитный туунын јалбак тепсендериле јүзүн-јүүр машиналар баргылап јадат.

Қырда машиналардын көбизин! Токулдаган табыш угулат. Мында јер өрүмдейтен машиналар јерди тереңжиде үйтегилеп турулар. Ол үйттерге ишмекчилер јастыгатан немелер салгылап турулар.

Гудоктын табыжы угулат, ол удабас јастыгар неме-

лер жастыгары керегинде кезедип турганы. Ишмекчилер түрген баргылап жадат. База бир гудок, онын кийининде жастыккан неменин ончозын тундурып турган коркушту тын табыжы угулат. Ондо көп тонн темир руда жемириле берди, кей жаар жаан чоң таштар көдүрилгилеп, туунун үстүндө жер сайын чачыла берди. База бир жастыгыштын табыжы угулды, онын кийининде ончозы токунай берди.

Магнитный тууда темир руданы ачык жерден алатан аргала

74. журук. Домналар — жаан печкелер, олордо рудадан чой кайылтып жат.

(жердин үстүнен алатан аргала) алып жат. Кајуда руда көрүнип жатат.

Ишти жаан экскаваторлор кожо бүдүрүжип турулар. Олор жаан сускуларыла руданы сузуп; оны электрический поездтин платформаларына ургулап жат. Руданы ооктойтон фабрикага апарып, оноң ары домналарга апарып жат.

Домналар сүрекей жаан, олордын кажызынын ла бийиги он этаж турага түңей. Ол жаан домналар жергелей тургулап жатат, олордо дезе темир руданы кайылтары өдүп жат. Кайылган чой поездтин платформаларында тургузып салган жаан сускуларга агып жат, онын кийининде оны Магнитогорский улу заводтын өскө цехтерине апарып жат.

Болот кайылтатан цехте бир учынан база бир учына жетире жаан печкелер тургулап жат, олордо болот кайылткылап жат. Көзине көк шил кийип алала, болот кайылтаачы кичинек ойыкты өткүре печкени ајыктап турат. Ондо кайылган болот боркырап кайнап турат.

Болот белен! Болот кайылтаачынын айтканы аайынча жаан сускуны печкеге чыкай жууктадып экелдилер, оноң чорголо аккызыл жаркынду кайылган болот ага берет. Онын чедиргендери ончо јаны јаар чачылып, бастыра цехти тыңыда јарыдып ийди.

Печкеден болот ага берди, болот толтура аккан сускуны кош көдүретен кран көдүреле, туура апарып салды. База бир ус белен болотты ангылап белетеп салган калыптар сайын уруп турды. Ондо болот сооп, тоңо берер, өскө цехтерде дезе оноң јангы туралар тудар тушта тузаланатан балкалар, рельстер эткилеер.

Бистин ороонго болот көп керек. Магнитогорский заводтын болот кайылтаачылары јакшы деген болотты канча ла кирези көп эдип кайылтарга күјүренгилеп турулар.

Магнитогорсктон поездтер металл тартып алган ээчий-теечий бистин төрөлдин ончо талалары јаар баргылап жатат.

Јакылталар.

1. Картадан Магнитогорск городты көргүзип беригер.
2. Магнитный тууда руданы канайда иштеп алып турганын, темир руданы кайда кайылтып турганын, Магнитогорсктон металлды кайда апарып турганын тургускан план аайынча куучындап беригер.
3. Көп будукту јурукты ајыктап көрүп, Уралда руданы ачык жерде канайда иштеп алып турганын куучындап беригер.

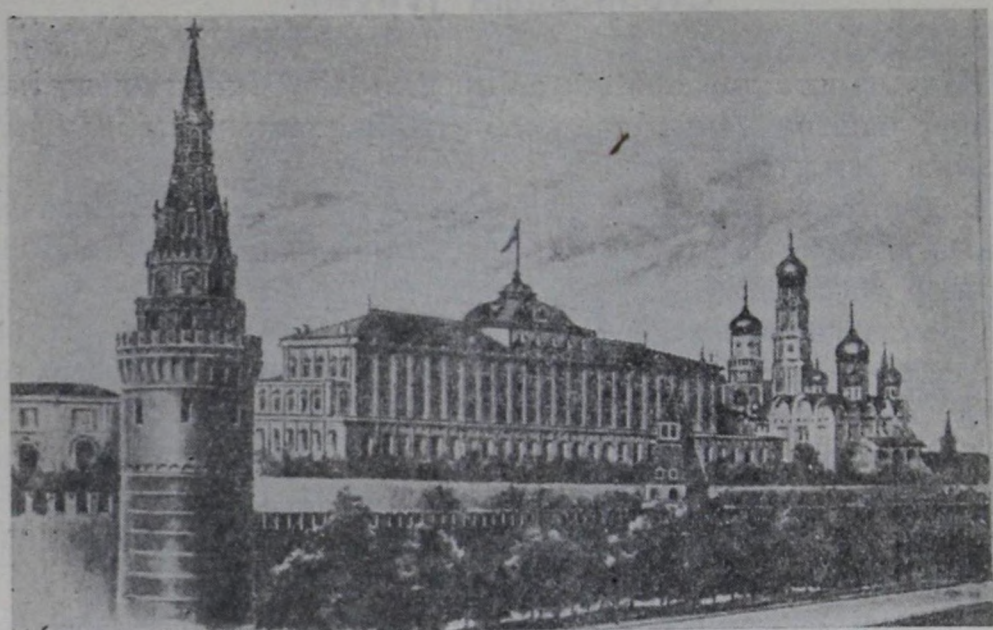
Москва—СССР-дин столицазы.

Москваны бастыра советский улустар сүүгилеп јат, ол керегинде бастыра телекейдин ишкүчиле јаткандары санангылап турулар. Советский ороондо көп албатылар јаткылап јат. Кажы ла албатыда бойынын городторы бар. Је ончо албатылар Москваны јакшы билгилеп ле сүүгилеп јат.

Бистинг Москва јаан да, јараш та. **Кызыл площадь** бу туру. Мында мавзолей туруп јат, оны бастыразын баалу таштардан туткан. Бого мундар тоолу улустар келгилеп тургулайт.

75 јурук. Москва. Кызыл площадь. Кремльдин стезинин јанында Мавзолей туруп јат. Мавзолейдин трибуназынан демонстранттарды партиянын ла башкарунын башчылары уткуп турулар. Мавзолейдин он ло сол јанында айылчылар туратан трибуналар. Площадьта парад өдүп јат.

76 журук. Кремльдин јаан өргөзи. Мында СССР-дин Верховный Советинин жуундары өдүп турат.

Октябрьдын ла майдын байрамдары тушта Кызыл площадьта Советский Черүнинг парады ла столицанын ишкүчиле жаткандарынын демонстрациялары болуп жат. Мавзолейден албатыны партиянын ла башкарунын башчылары уткугылап турат.

Мавзолейдин кийин жанында көк чибилерди өскүрип салган, ондо ок кееркеде жазап салган бийик таш стене туруп жат. Кремль! Бого бастыра телекейдин ишкүчиле жаткандарынын аыктары ла иженген сагыжы келип жат.

Кремльдин жаан өргөзинин жаркынду залдарында СССР-дин Верховный Совети жуулып турат. Бого бистинг төрөлдинг ончо толуктарынан депутаттар — бистинг орооннын жакшы деген улустары жуулгылап турат. Олор жаан учурлу государственный керектерди көргүлөп, шүүшкилеп жат.

СССР-дин Верховный Советинин Президиумы, СССР-дин Министрлеринин Совети Москвада иштегилеп жат.

Советский Союзтын Коммунистический партиязынын Төс Комитеди Москвада иштеп жат.

Москва — СССР-дин столицазы.

Столицаның жүрүми.

Күнчыгышта таң тандакталып келедет. Чыгып келееткен күннинг баштапкы чокторы жаңы университеттин алтынду жылдызына чагылып турат.

Гранит таштан жазаган жараттардын ортозыла Москва-суу тымык агып жат. Москва-суунун күрлерин жарыдып турган фонарьлар ол күрлерди кечеле, ырада баргылап жадат.

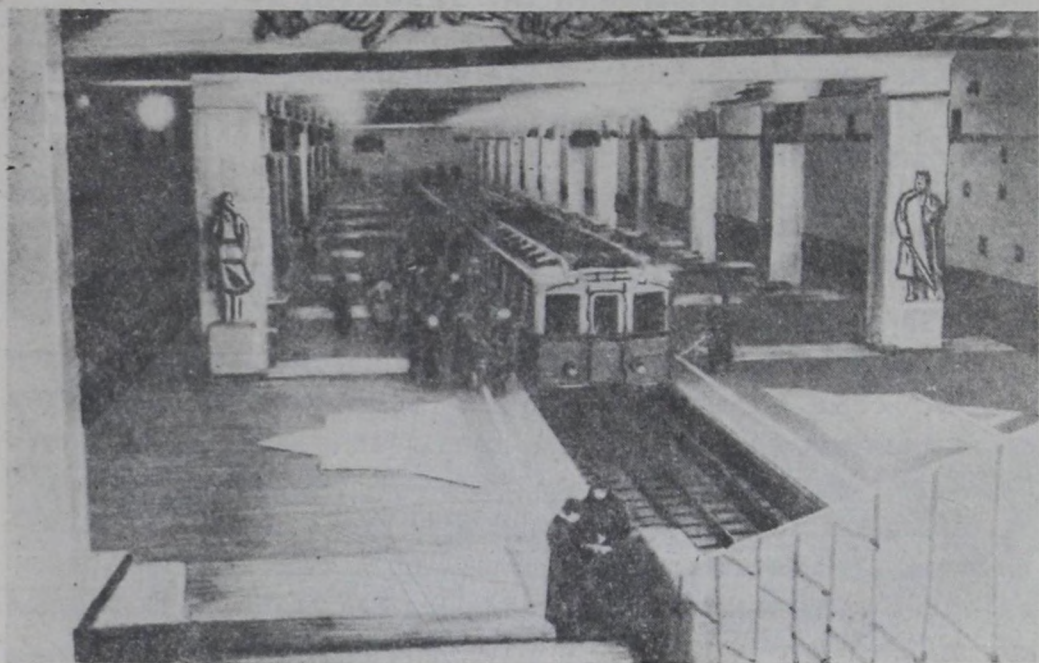
Кремльдин жаражын! Кремльдин бийик башняларынын бийик сүмерлери Москванын үстүндеги көк тегери жаар беш булунду кызыл жылтыстарын көдүрүп алгандар.

Таң-эртен. Күн жалбак оромдорды жаркындап туру. Трамвайлар туратан парктан трамвайлар Москва жаар таркадылар. Көк будукту троллейбустар араай жайканыжып баргылап жадат, оморды акалап, автобустар түрген баргылап жадат.

Узук жок кыймыражып жаткан улустар жердин алдындагы электрический темир жолдын станциязын — В. И. Лениннинг адыла адалган метрополитенди толтуруп тургулайт. Тоозы жок улусты төмөн түжүрер ле өрө чыгарар ишти тепкиштер (эс-

77 журук. Москва-сууны кечире барган Крымский кўр.

78. журук. Москванын метрополитенининг станциязы.

калаторлор) тал-табыш жок бүдүргилеп тургулайт. Тепкишке туруп аларын, тепкиш дезде бойы жылып отуруп, алтаарга да керек жок. Төмөн түжүп барар болзон, бүдерге де болбос: метронын станциязы — ол жердин алдында жазаган өргөлөр. Олорды ак, боро ло кызыл мраморлорло кееп жазаган. Жарык жандый көп! Электричествонын жаркыны мрамордон эткен колонналарына жаркындалып турат. «Комсомольская» деп станциянын элбек, бийик залын электричествонын жаркыны мызылдада жарыдып турат, орус исторядан алган журуктардын алтын будуктары жалтыражып тургулайт.

Электрический поездтер улусты Москванын бир жаказына база бир жаказына жетире сүрекей түрген апаргылап жат. Москванын метрозы — телекейдин метроларынан ончозынан артык.

Москвага коштой жаткан поселоктордон электрический поездтер ишмекчилерди, служащийлерди, колхозчыларды Москвага апарып келгилеп жат. Оромдордо түрген баргылап жаткан улустар толо тал-табыш ла тымык городты сүреен шакпырадып, бойы бойлоры тыгылыжып тургулайт.

Фабрикаларда ла заводтордо.

Москва иштейтенин баштап јат. Фабрикалардагы машиналар иштей бердилер. Ончолоры, јангыс кижидий нак ишмекчилер ишти баштадылар.

«Серп ле Молот» деп атту сүрекей јаан металлургический завод бу туруп јат. Онын печкелеринен кайылткан болот отту агым болуп аккылап јат. Болоттон рельстер ла јүзүн-јүүр машиналар эткилеп јат.

Лихачевтын адыла адалган заводто автомобильдер эткилеп јат. «Красный пролетарий» заводто ишмекчилер-металлисттер станоктор эткилеп јат. Ол станокторды јангы заводтор эдип турган јерлер јаар апаргылап јат.

Москванын түндүк-күнбадыш јанында «Трехгорная мануфактура» деп бөс эдер фабриканын элбек туралары көдүрилгилеп тургулайт. Москванын бөс эдечилери көбөң бөсти кандый көп эткилеп јат.

Столица бойынын көп тоолу заводторында ла фабрикаларында эдип турган немелерин ончозын тоолоорго күч. Ондо автомобильдер де, јүзүн-јүүр машиналар да, бөстөр дө, өдүктер де, кийимдер де эткилеп јат.

79 јурук. Лихачевтын адыла адалган Московский автозаводтын автомобильдер јууйтан цех.

80 журук. Московский университеттин бийик туразы.

Москва—советский культураныг төс јери.

Кажы ла күн сайын Москваныг ончо оромдоры сайын балдар жангыстанг ла јуулып алып, јаан, жарык туралар јаар—школдор јаар баргылап јадат. Москвада јүстер тоолу школдор бар.

Мундар тоолу кыстар ла уулдар үренерге Москвага келгилеп јат. Мында врач, үредүчи, инженер, агроном болуп үренип алар арга бар. Москвада бийик үредүлү школдор көп.

Москва-сууныг көк јажыл агаштар бүркеген кырларыныг кийин јанында, Ленинский кырлардыг көк жааг төгдөринде Ломоносовтыг адыла адалган Московский университеттин јараш туразы туруп јат. Онын бийиги 33 этаж. Онын башнязыныг бажында күннин жаркынына алтын јылтызы жаркынду јылтырап турат.

Москва-сууныг јаказынаг ала науканыг өргөзинин бийик туразына јетире элбек площадь јадып јат, ондо јалбак аллеялар, көк чечектү скверлер, жаркынду чечектер өскүрген јерлер ле фонтандар јазаган.

Университеттин эн јаан, јараш залында бастыра стенеге ју-

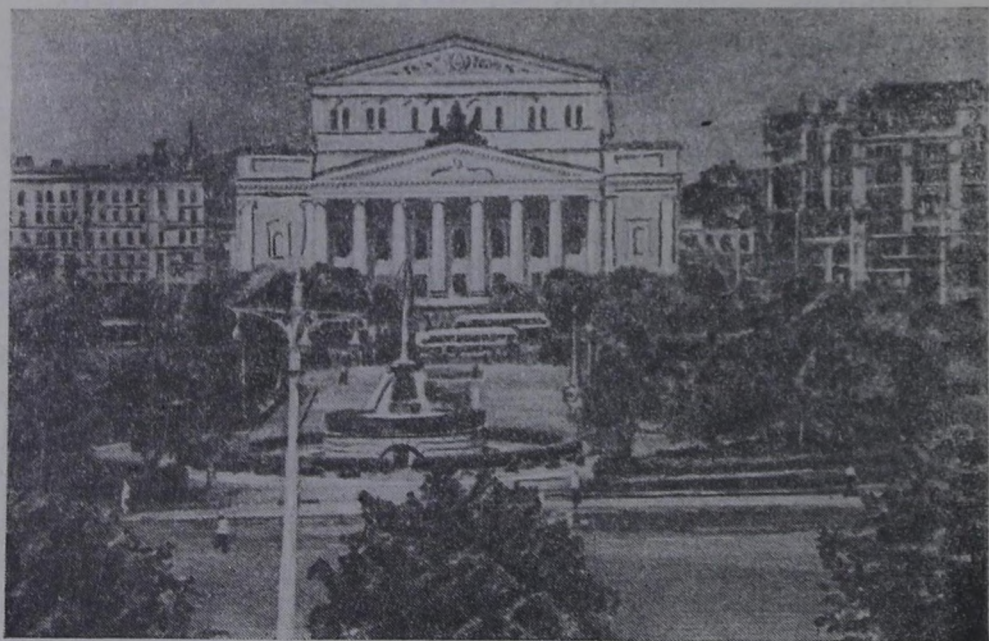
раган көп жүзүн будукту журук туруп јат, ондо маанылардын журугынын үстүндө: 1755 (университеттин төзөлгөн жылы) — 1953 (Ленинский кырларда университеттин жаңы туразы ичке кирген жыл) бичип салган.

Ломоносовтын адыла адалган Московский университет — ол эн баштапкы орус университет.

Москваны билип аларга ондо узак јадар керек. Ленинниг адыла адалган библиотека бүткүл кварталда туруп јат. Ол жүзүн-жүүр тилдерле чыккан бичиктерди бастыра телекейдег алып јат. Университеттеги библиотекадан кандый ла бичикти кычырар арга бар.

Төс площадьта ак колонналарлу јараш тура туруп јат, экирде оны электричествонын оды сүрекей жаркынду јарыдып јат. Ол јаан театр.

Јалбак суузынын үсти јалтырап, јажыл өзүмге бүркеткен зоологический парк турат. Онын суузынын буунтыларында ак куулар кайкалажып жүргүлейт. Јаан слондор, изү ороондордын кижикийиктери, барлары ла арсландары, ээн јердин төөлөри, тайганын андары, айулары ла Түндүк Тошту тенистин ак

81 журук. Свердловтын площади. Јаан театр.

82 журук. Бастырасоюзный журтхозяйственный выставка.
«Албатылардын најылыгы» деп фонтан.

айулары — оларды ончозын бу паркта јууп салган. Јердиг ан-дары, јүзүн-јүүр балыктар, куштар зоопарк јаар мундар тоолу балдарды ла јаан улустарды сонуркадып экелип јат.

Москванын музейлеринде көрөр дө немелер көп, ондо үренип билип те алатан немелер көп.

Революциянын площадинде В. И. Ленинниг музейи туруп јат, ондо ончо немелер революциянын улу башчызынын јүрүми ле ижи керегинде айдып јат. Оок балдар-ленинецтер мында болгон кийининде азийдагызынан артык үренерге, үренип ала-ла коммунизмниг строительдери болорго кичеенгилейт.

Москванын түндүк јанында Бастырасоюзный журтхозяйст-венный выставка бойынын ижин өткүрип јат. Онын тураларын-да — павильондорында, онын ченемелдү кыраларында ла бах-чаларында, мичуринский садта ла малдын көрүмјилү фермала-рында бистинг ороон журт хозяйстводо неге једип алганынын эн јакшызы көргүзилген.

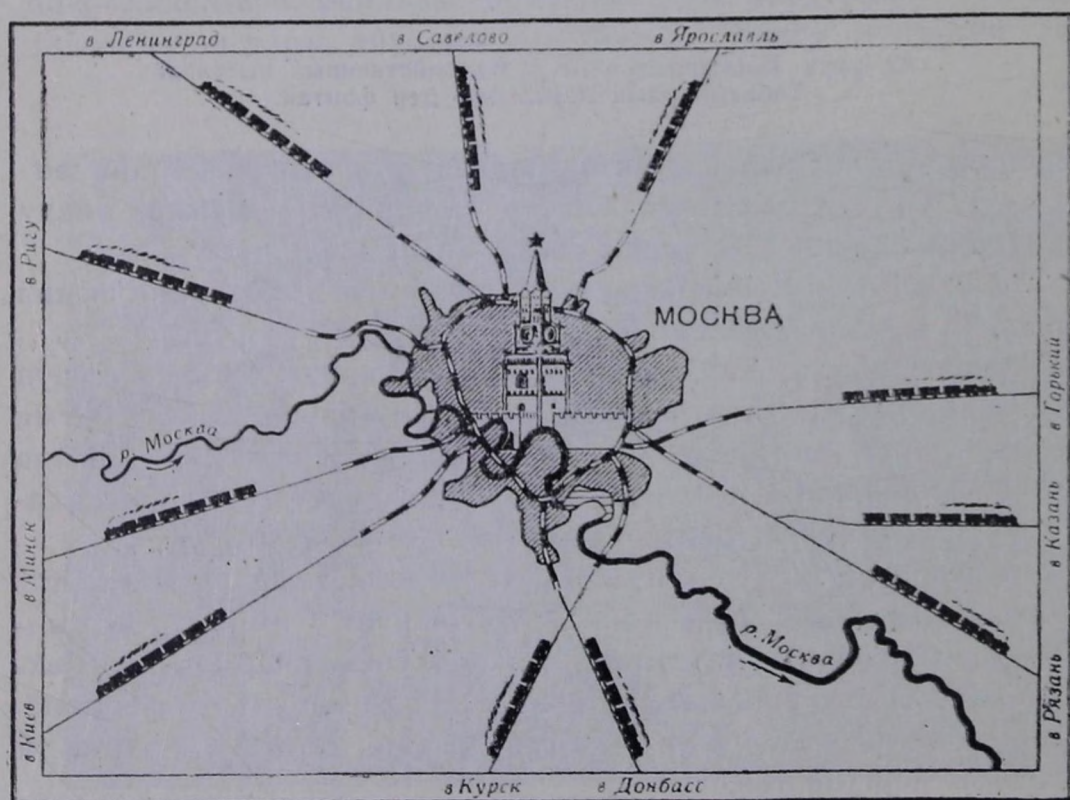
Мундар тоолу јакшы иштү улустар бойлорынын кайкамјы-лу јакшы иштериле выставкага туружар правоны алгандар.

Олордын ортозында јит натуралистер — кичеемкей, јана бас-пас ла иштемкей балдар да бар.

Элбек площадьтары, јараш павильондоры, фонтандары, парк-тары, суу буунтылары ла чечектер өскүрген јерлери бойларынын јараштарыла улусты кайкаткылап тургулайт. Колхозтордын площадинде төс павильоннын јанында «Албатылардын најылыгы» деп фонтан иштеп јат. 15 колхозчы үй улустын кебери өрө чачылып турган сууга мызылдагылап тургулайт. Онойдо эткени он беш союзный республикалардын албатызынын најылыгын көргүскен.

Москва—транспорттын төс јери.

Москванын товарный станцияларында тал-табыш тымыга берди, ондо кош тўжүретен иш өдүп јат. Бир кезек поездтер таш көмүр, машиналар эдетен заводторго металл экелгендер, өскөлөри — строительского керектү ағаш, бөс эдетен фабри-

83 журук. Москва-темир јолдын төс јери.

каларга керектү күдели, хлопок, торко, тўк экелгендер. Аш ла сахар да тарткан поездтер келгилеп јадат. Серүүн вагондорында Москва јаар эт, балык тарткылап келееткилейт.

Москвадан ороонның ончо јерлери сайын Москваның заводторының ла фабрикаларының эткен немелерин тарткан поездтер таркагылап турат.

Столицаның јанында темир јол ла автомобильдинг јолдоры сүрөкөй көп болуп, карчый-терчий өдүшкен. Автомобильдер түрген манташкылап тургулайт. Москваның аэродромдорынаң самолёттор учкулайт. Оның суула јүретен јолдорыла керептер баргылап јадат. Москва — беш талайдын: Ак, Балтийский, Кара, Азовский ле Каспийский талайлардын порты.

Сурак ла јакылталар.

1. Кызыл площадь ла Кремль керегинде куучындап беригер.
 2. Слер Москваның кандый фабрикаларын ла заводторын билеригер?
 3. Москваның Университеди керегинде куучындап беригер.
 4. Москваны Ленинградла, Архангельскле, Владивостокло колбоп турган темир јолдорды картадан көргүзип беригер.
 5. Слердинг јеригерден Москвага канайда барарын картадан көргүзип беригер.
-

СССР-дин албатыларынын карындаштык союзы.

Советский Союз жаан. Ол телекейдин эки талазында турул жат — Европада ла Азияда. Бистинг орооннын көс жетпес жалаңдарында Түндүк Тошту тегистинг жаказыңан ала тундра башталып жат, онон бери элбек жерде ийне бүрлү ле колуш өскөн агаштар өскүлөп жат, онон ары жалбак чөлдөр, ээн жерлер баргылап жат, түштүкте качан да онбос көк өзүмдер, бийик кырлар баргылап жат.

Советский Союзтын жараттарын үч тегистинг — Түндүк Тошту, Тымык ла Атлантический тегистердинг талайлары жунгулап жат.

Жер аайынча СССР—телекейдинг эн жаан орооны.

Бистинг ороондо 200 миллион кижи жадып жат. Кажы ла албаты бойынынг төрөл тилиле эрмектенип жат, бойынынг школдоры бар. Советский албатылардынг ончо тилдериле бичиктер, газеттер чыккылап жат.

СССР—көп нациялар журтаган государство. Советский Союзтынг албатылары Төрөлине тузалу карындаштык нажылыкла, кожо иштеген ишле бир болуп биригип калган. Бирлик улу Советский Союз болуп, беш республикалар биригип алгандар.

Советский Социалистический Республикалардынг Союзынынг бирлиги — ончо советский албатылардынг ийделү болорынынг ла чечектелип өзөриңинг ижемжизи. Советский Союзтынг ончо республикаларында школдор, институттар, культуранынг өргөлөри, стадиондор көп. Жаңы заводтор ло фабрикалар там ла там көптөң тудулгылап жат, темир жолдор көптөп жат, журт хозяйство өзүп жат. Бистинг орооннынг жалаңдарында жүзүн-жүүр журтхозяйственный машиналар иштегилеп турулар — жалаңнынг ижине механизация таркап жат.

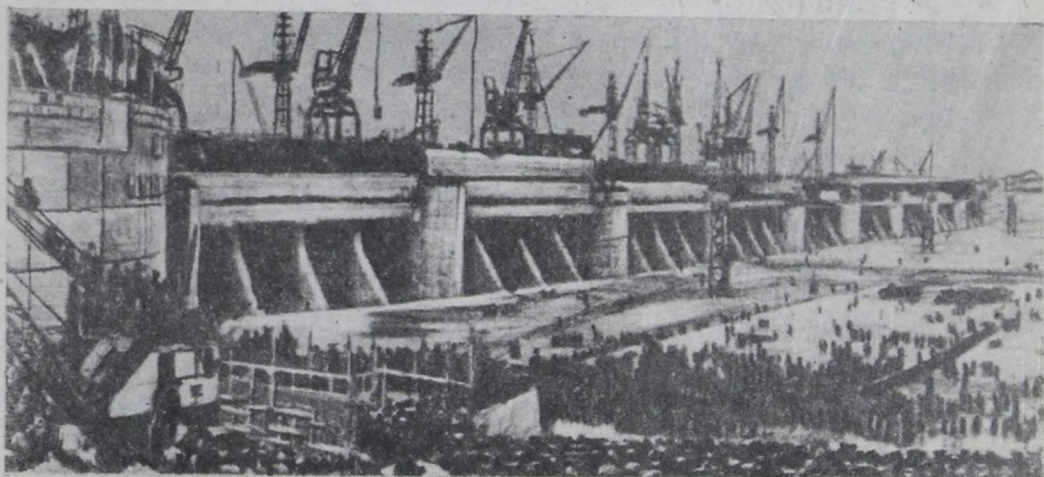
Заводтордо ло фабрикаларда, колхозтордо ло совхозтордо, кайда ла болзо, советский улустар социалистический государствонунгу тузазына иштегилейт—олор бистинг Төрөлибистинг ийде-күчин тыгыдат, орооннын хозяйственный ла культурный жүрүмдинде жангы жөнүлөргө жеткилегилейт, коммунизмди бүдүрөп иште иштегилеп турулар.

Российский Советский Федеративный Социалистический Республика.

РСФСР—союзный республикалардын ортозында албатызынын тоозы ла жери аайынча баштапкы жерде туруп жат. Түндүктөнгө түштүк жаар ол Түндүк Тошту тегистинг тошту суузынаг ала Кавказтын Кара талайдын жаказындагы жарадына жетире жайылган; Күнбадыштан күнчыгыш жаар Балтийский талайдан Тымык тегиске жетире жайылган.

РСФСР-динг жеринде тундра, тайга, колуй өскөн агаштар, чөлдөр бар.

РСФСР-динг ичиле мунгар тоолу жаан ла кичинек суулар аккылап жат. Онын Европадагы күнчыгыш жанындагы түс жеринде талайлар жаар жаан, көп суулар аккылап жат: Дон, Түндүк Двина, Печора, Нева ла улу орус суу Волга — ол Европанын эн жаан суузы. Сибирьдинг суулары база жаан: Обь, Енисей, Ле-

84 жүрүк. Куйбышевский ГЭС-тинг строительствозында.

85 журук. Тула городтогы жаңы металлургический завод.

на. Олор телекейдин улу сууларынын тоозына киргилеп јат. Күнчыгышта, Тымык тенис јаар јаан суу—Амур агып јат.

РСФСР-дин көлдөри көп. Олордын ортозында телекейдин эн терен көли — Байкал туруп јат.

Јаң сууларда јаан электростанциялар тудуп салган. Олорды Сибирьдин улу сууларында база туткулап јат, эн ийделүзи Ангарада болор (Братский ГЭС).

РСФСР-дин ар-бүткени жүзүн-јүүр, онын байлыгы көп: койу өскөн, анду-кушту јакшы агаштары бар, јакшы балыкту талайлар ла суулар бар; Российский Республиканын түжүмдү чөлдөри көс јетпес элбек.

Республиканын јеринин ичинде таш көмүр, нефть, темир ле јес руда, алтын ла казып алатан өскө дө јөөжөлөр көп. Казып алар јөөжөзинин көби ле көп жүзүни аайынча јердин байлык деген јерлеринин тоозына Урал кирип јат. Уралдын ла Волганын ортозында јаткан элбек јерде нефть казып алар иш өдүп јат.

Волганын јараттарында ла Кавказтын тууларынын эдектеринде күйдүретен газ табылган.

РСФСР-де көп заводтор ло фабрикалар иштегилеп јат. Ийде-

лү Магнитогорский завод ло өскө дө улу жаан заводтор металл кайылткылап јат.

Заводтордо жүзүн-јүүр машиналарды — автомобильдерди, тракторлорды, экскаваторлорды, жүзүн-јүүр станокторды, инструменттерди ле жаан чүмдү приборлорды эткилеп јат. Москвада Лихачевтың адыла адалган завод, Горький городтогы сүреен жаан заводто автомобильдер эдип чыгаргылап јат. Ленинградтың металлешеский заводы жаңы төзөлип турган гидроэлектростанцияларга жаан турбиналар аткарып јат. Ленинградтың керептер эдетен заводы талайдың керептерин чыгарып јат. Москваның ла Ленинградтың бөс эдетен фабрикалары көбөннөң, түктен ле торкодон эткен бөстөрдн чыгаргылап турулар. Ивановоның фабрикаларының көп јаркынду будукту сыйсаларын улус мактагылап јат. «Бастырасоюзтың ағаш јараачызы» деп адалып турган Архангельск городто ағаштарды союзтың көп стройкаларына јаргылап јат.

РСФСР-дин городторы өзүп чыккандар, олардо жүзүн-јүүр фабрикалар ла заводтор көп. Заводтор колхозторго ло совхозторго јуртхозяйственный машиналарды аткаргылап турулар.

РСФСР-дин јалаңдарында жаңы ла городтор ло заводтор бар эмес, је мында колхозтордың элбек кыралары да, фруктовый садтар да, элбек болуп таркаган, мал кабыратан јерлер де бар. Кыралардан көп түжүмдү буудайды, арышты, кукурузаны, күделини, сахарный свёкланы өскүрип турулар.

Карындаштык республикалар РСФСР јаар хлопокты, фрукталарды, торконы, мөтти аткаргылап турулар.

РСФСР-ден өскө республикалар јаар жаңы стройкаларга деректү ағаш, машиналар ла станоктор тарткан, бичиктер, бөстөр лө өскө дө эдимдер тарткан поездтер баргылап јадат.

РСФСР-де албатылардың көп сабазы болуп турган орустар база татарлар, башкирлер, коми, якуттар, буряттар, дагестанның албатылары, кабардиндер, мариецтер, мордвалар, осетиндер, удмурлар, чуваштар ла олардон до өскө көп карындаштык албатылар јаткылап јат. Олор федерация (союз) болуп биригин алгандар, оның учун Российский Республика Федеративный деп адалып јат.

РСФСР-дин албатыларын бастыра советский албатыларла кожо иштеген иш ле үзүк јок најылашкан нак жүрүм колбоп јат.

Москва — РСФСР-дин ле бастыра СССР-дин столицазы.

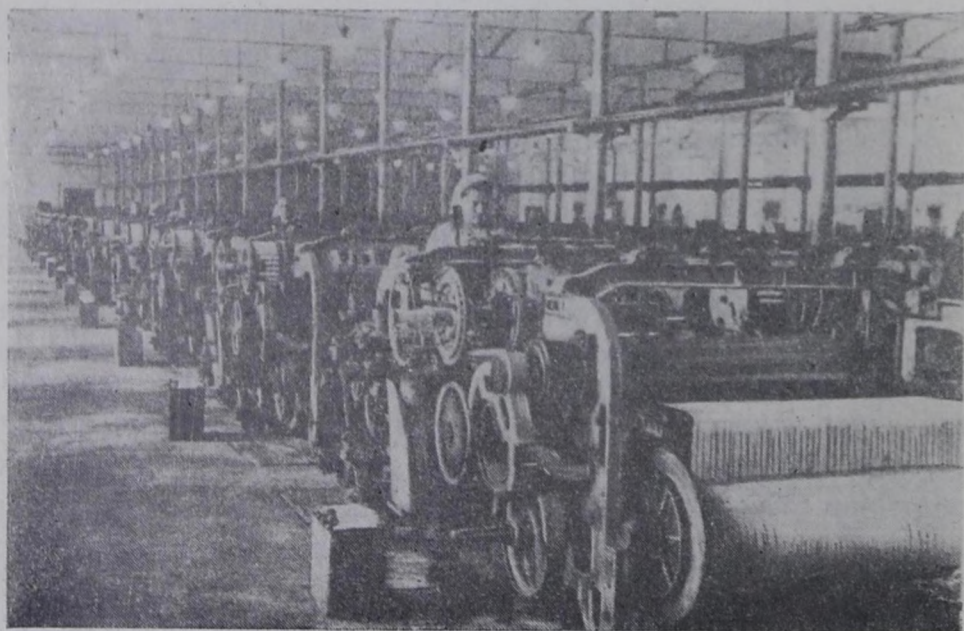
Балтиканын јанындагы союзный республикалар.

Балтиканын јанындагы республикалар колуш өскөн ағаштардын ортозында, Балтийский талайды јакалай тургулап јат. Балтиканын јанындагы республикаларга үч союзный социалистический республикалар киргилеп јат: Эстония, Латвия ла Литва. Мында эстонецтер, латыштар, литовецтер јаткылап јат.

Эстонский Советский Социалистический Республика.

Эстония Финский ле Рижский булундардын ортозында туруп јат. Балтийский талайдан чыкту салкындар согып јат. Талайдыг јаказындагы кумақта балыкчылардын шүүндери кургагылап тургулайт.

Көлдөрдинг, карагай ағаштардын, быыраш өлөндөрдинг ортозында кыралар саргаргылап тургулайт. Кабыратан јерлеринде уйлар отогылап жүргүлейт. Поселкалары ла городторы, заводто-

86 журук. Эстониянын бөс эдер фабрикасында. Бөс тигетен цехте бойы иштеер станоктор иштегилеп турганы.

ры, фабрикалары, колхозторы ла совхозторы көрүнгилеп тургулайт.

Нарва суунун табыжы шуулайт. Плотинада электростанция иштеп жат. Электрический токтын ийдези бөс эдетен жаан фабриканын машиналарын ла бөс тигетен станокторын иштендирип жат.

Түндүк Эстониянын агаштарынын ортозында, жаңы городто ло ишмекчилер жаткан поселокто шахтёрлор жаткылап жат. Мында «күйетен ташты» — сланецти каскылап жат. Жаңы завод сланцадан күйетен газ белетеп жат. Насосло ийдип турган газ труба-ларла Эстониянын столицазына — Таллинге база Ленинградка барып жат.

Латвийский Советский Социалистический Республика.

Балтийский талайдын жаында, Рижский булун јер јаар те-ренжиде кирип турган јерде Латвия туруп јат. Сууны јакалап турган јерине карагай чөйүле өзүп келген. Ийне бүрлү агаштар тегин јалбыракту агаштарла колуй-селий өскүлөп јат.

88 јурук. Рига — Латвиянын столицазы.

Кайдаар да көрзөң чабар өлөңдү ле мал кабырар јаландар, кыралар јаткылайт.

Латвиянын талайды јакалай барган јараттарында балыктын заводторын тудуп салган.

Сууны јакалай портовый промышленный городтор тургулайт. Олордын ончозынан јааны Рига — Латвиянын столицазы.

Латвиянын заводторына союзный республикалардан металл экелгилеп јат. Ригадан өскө карындаштык республикалар јаар жүзүн-јүүр промышленный эдимдер баргылап јат. Рижский заводтордын марказын тургускан радиоаппараттардан советский улустар бистиң орооннын жүзүн-јүүр јерлеринде радиоберилтелер уккулап отургылайт. Вагондор эдетен Риганын заводынын электропоездтери Москванын, Ленинградтын ла советский орооннын өскө дө јаан городторынын јакаларында ары-бери јоруктагылап жүргүлейт.

Риганын курортторы јакшы. Риганын јанындагы талайдын јараттары јаңыс ла латыш улустын эмес, је өскө дө карындаштык республикалардын ишкүчиле јаткандарынын амыраарга сүүйтен јери боло берди.

Литовский Советский Социалистический Республика.

Литовский ССР Балтиканын јанындагы республикалардын түштүк јанында туруп јат. Талайдын јаказынан јараш ташты—янтарды каскылап јат. Тенгисле жүретен јаан керептер Балтийский талайла тонбос порттордын кереп токтоор јерлерине келгилеп јат. Сууны јакалай өскөн кумақту чөйбөк јердин кийин јанында бийик эмес төңдөрдө колуй өскөн агаштар тургулайт. Оны өлөңдү јаландар, кыра јерлер солугылап јат. Өлөңдү јаландарда үүрлү уйлар отогылап жүргүлейт. Қолхозчылар онойдо ок чочколор ло айылдын куштарын өскүргилеп јат.

Литвада агаштардан немелер эдетен заводтор иштегилеп јат, чаазын эткилеп јат. Јаңы јаан заводтор, станоктор, электросчётчиктер, электромоторлор чыгаргылап јат.

Литовецтер арышты, суланы, буудайды, күделине, илеверди кыралагылап, картошканы көптөн отургускылап јат.

Литванын столицазы — Вильнюс.

89 журук. Литовский ССР-динг Министрлерининг Соведининг туразы.

Белорусский Советский Социалистический Республика.

Советский Союзтынг кўнбадыш жанында, колуи өскөн агаштарлу тўс жерде Белоруссия туруп жат. Онын тўндүк жанынан тўштүк жаны жаар Днепр агып жат, ол сууларла керептер жүргүлөп, көп агашты республиканын жүзүн-башка стройкаларына апарып жат.

Белоруссиянын агаштарында баалу агаштар көп. Олордон фабрикаларда ла заводтордо фанераны, жүзүн-жүүр немелерди, чайзынды эткилеп жат. Белоруссиянын машин'алар эдетен заводторы ийделу автомобильдер - кошты бойлоры тўжүретен машиналарды, тракторлорды, автомобильдерди ле өскө дө машиналарды эдип чыгаргылап жат.

Жерден казып алатан немелерден эн жаан учурлузы торф. Торфты албаты-хозяйстводо элбеде тузаланып жат. Жаан электростанциялар торфло иштегилеп турулар.

Белоруссиянын ончо жерлеринде уйларды, чочколорды көп өскүргилеп жат.

Белорусстар-колхозчылар кырларында арышты, буудайды, картошканы өскүргилеп, узун күделини көп өскүргилеп жат. Белоруссиянын жалаңдарында күдели чечектелип өзүп, олардын көп тоолу сабактары талай чилей шуулажып тургулайт. Республиканын колхозторынын да совхозторынын жалаңдарында өзүп турган күдели — Советский Союзтын гранынын ары жанындагы көп ороондордо элбеде жарлу.

Белорусский Советский Республикада культура тын өскөн. Республикада көп тоолу институттар, техникумдар, аңылу школдор, научный учреждениелер иштегилеп жат.

Белоруссиянын столицазы — Минск.

90 жүрук. Минск — Белоруссиянын столицазы.

91 јурук. Киев — Украинанын столицазы.

Украинский Советский Социалистический Республика.

Хозяйствозынын өзүми аайынча ла албатызынын тоозы аайынча Украинский ССР РСФСР-ди ээчий турган јаан республика.

Украина СССР-дин Түштүк-Күнбадыжында туруп јат. Украинанын түндүк јанында карагай ла тыт агаштар өскүлөп јат. Түштүк јанында Кара ла Азовский талайларга јетире кара кыртышту чөлдөр јайылган.

Көнү чөл јаландарла Днепр суу агып барган. Днепровский ле Каховский гидроэлектростанциялар Днепрде иштегилеп јат. Олор Украинанын заводторына ла фабрикаларына электрический ийде ле јарыткыш бергилеп јат.

Донбасста таш көмүрди көп иштеп алгылап јат. Мынанг поездтер заводтор ло фабрикалар јаар, Москва, Ленинград ла өскө дө городтор јаар шургугылап јадат.

Украинада јаан металлургический заводтор бар, олордо чой ло болот кайылткылап јат. Машиналар эдетен заводтордо таш көмүрдинг шахталарына, сахар эдер заводторго керектү эдимдерди эдип, чыгаргылап јат. Украинанын заводторы станоктор-

ды, тепловозторды, керептерди, комбайндарды эткилеп турулар. Украинадан Советский Союзтын өскө республикалары жаар көп металлды, машиналарды ла станокторды апаргылап жат. Украина—металлдын, таш көмүрдин, аштын ла сахардын орооны.

Украинанын бастыра чөлдөрүн кыралап салган. Алтын кеберлү буудайдын элбек кыралары ырада узап баргылап жадат, олордын сабактары эзин салкынга шалыражып тургулайт. Кукурузанын, сахарный свёкланын, жаркынду сары күн-кузуктын кыралары ырада чөйүлип баргылап жадат. Украинцеңтер элбек жалаңдарынан ашты көптөң жуугылап жат. Украина — Советский Союзтын аш өскүретен жерлеринин бирүзи.

Бахчаларда арбузтар, дынялар толо былтайгылап ла бышкылап жадат. Колхозтордын садтарында тату яблоколор, жараш жытту ла толо өзүмдү грушалар, амтанду сливалар өскүлеп жадат.

Крымнын түштүк жарадында элбек жерлерде садтар, виноградниктер, парктар тургулап жат, олордын ортозында санаториялардын ла амырайтан туралардын жакшы жараш туралары көрүңгилеп тургулайт. Бастыра Советский Союзтын ишкүчиле жаткандары Кара талайга амыраарга ла эмденерге келгилеп жат. Одессадан ла Украинанын өскө дө жаан портторынан талайга баратан жолдор башталгылап жат.

Украинанын столицазы — Киев.

Молдавский Советский Социалистический Республика.

Днестр суунын эки жанында Молдавия туруп жат. Бу республика жери аайынча жаан эмес, же албатызы көп.

Жайгы күнде мында изү. Кейдин изүзи сүрекей, жалаңдарды быжып браатқан буудай жайканыжып тургулайт. Виноградниктерде сары көк сабактар бышкылап тургулайт. Садтардан яблоктордын, абрикостордын жараш жыттары жытангылап турат. Молдавандар фрукталарды сүреен көп жуунаткылап алгылайт.

Молдавия — садтардын ла виноградниктердин, буудайдын ла кукурузанын орооны.

Заводторы ла фабрикалары журт хозяйствонун аштарын жазал иштегилеп жат, жиилектердин ле маала ажынын консерваларын эткилеп жат, консервный заводторго керектү жазалдарды бе-

92 жүрук. Молдавияда виноград жууп турганы.

летегилеп јат. Республикада сарју эдетен, кулур теермендейтен, сахар эдетен заводтор ло фабрикалар көп. Днестрде гидростанция тудуп салган. Фруктовый садтардын ла виноградниктердин ортозында Кишинёв—Молдавиянын столицазы туруп јат.

Закавказьедеги союзный республикалар.

Закавказьеде үч союзный социалистический республика: Грузия, Азербайджан ла Армения тургулап јат. Мында грузиндер, азербайджандар, армяндар, орустар ла өскө дө жүзүн албатылар јаткылап јат.

Грузинский Советский Социалистический Республика.

Грузия Кавказтын түштүк күнединде ле Кара талайдын жаказында жадып јат. Ол тууларлу ороон, је онын күнбазыш жаңы жабыс јерде туруп јат.

Кара талайдын жаказында јылу ла чык көп, ондо пальмалар, кийаристер, лавралар өскүлеп јат. Виноградниктер ле чайдын плантациязы элбек јерге јайылган. Грузияда мандариндер ле лимондор бышкылап јат. Чай эдер фабрикаларынан өскө карындаштык республикаларга Грузиянын чайы барып јат.

Туулардын кажуларында дуб, бук, каштан ағаштар койу өскүлеп јат. Өлөңдү өзөктөринде малдар отогылап жүргүлейт. Түс јерлерде улустары јуртагылап јадат. Түс јерлердин үстүнде Кавказтын карлу туулары тургулайт. Грузиянын түрген ағынду сууларында гидростанциялар тудуп салган.

Тууларда таш көмүрди, марганцевый руданы каскылап јат.

Грузиянын столицазы — Тбилиси. Онон ыраак јох жаңы эткен металлургический завод туруп јат, ондо чой ло болот кайылткылап турулар. Грузиянын заводторы автомобильдер ле жүзүн-јүүр машиналар эдип чыгаргылап турулар.

Јылу, күннинг көп јаркыны, көк тегери, кайкамјылу јараш өзүмдери, јараш бүткен туулары—олор ончозы амыраарга ла эмденерге јакшы арга берип јат. Талайдын жаказында амырайтан туралар ла санаториялар иштегилейт. Бого бистинг орооныстын кажы ла јеринен улустар келгилеп јат.

93 јурук. Тбилиси — Грузиянын столицазы.

Азербайджанский Советский Социалистический Республика.

Азербайджан Закавказьенин кўнчыгыш янында, Каспийский талайдын жаказында туруп јат.

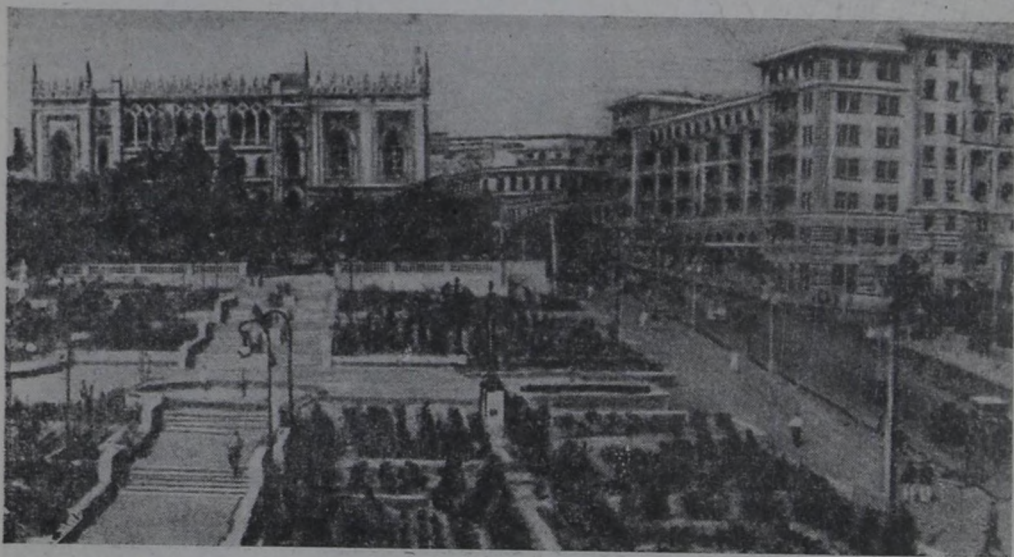
Азербайджаннын јер јөөжөлөринин эн јаан учурлузы нефть. Бакунын нефтяниктери нефтьти јангыс ла кургак јердин алдынаг казып тургандар эмес, је озор нефтьти талайдын түбүндеги јердин алдынаг да казып чыгаргылап јадылар. Бакунын нефтьтү јери телекейдин байлык деген јерлеринин бирүзи болуп јат.

Азербайджаннын талайла јүрер транспортынын учуры јаан. Каспийский талайла Астрахань јаар, оног ары Волганы өрө нефть тарткылап јат.

Нефть трубаларла Кара талайдын жаказына, Батумиге келип јат, оног ары талайдын керептери Украинага ла граннын ары јанына апаргылап јат.

Азербайджаннын заводторында нефть казарга ла оны өскөр-тип иштеерге керектү јазалдарды — өрүмдерди, трубаларды ла өскөлөрин де белетегилеп јат. Нефтьтен бензин ле керосин эдип јат. Сугатту јерлерде азербайджандар хлопчатник өскүргилеп турулар. Республикада фруктовый садтар көп.

Азербайджаннын столицазы — Баку Каспийский талайдын жаказында туруп јат.

94 јурук. Баку—Азербайджаннын столицазы.

Армянский Советский Социалистический Республика.

Армения Закавказьяның түштүк жаңында туруп жат. Оның кырларында казып алатан көп тоолу жөөжөлөр бар. Олордун эң учурлузы жестин рудазы. Республикада жес кайылтатан жаан заводтор иштегилеп турулар.

Туулардан гранит, мрамор ло сур таштарды — туфты казып алгылап жат. Ол жараш сур таштардан бистин ороондо көп жараш туралар туткан, Арменияның жезинен көп немелерди жаап эткен.

Бийик кырда Севан деп жаан көл жадып жат. Ол көлдөн чыгып, түрген агып турган сууда ийделү электростанциялар туткан. Гидроэлектростанциялар машиналар эдетен жаңы заводторго, гордторго, журттарга, колхозторго энергияны бергилеп турулар.

Суулардын жанындагы чөлдөрдө, сугарып турган жерлерде армяндар хлопчатник өскүредилер. Бийиктей турган жерлерде буудай ла арба кыралагылап жат. Жайгыда бийик кырларда мал кабыргылап жат. Колхозтор жаткан жерлерди садтар ла виноградниктер курчап салган турат. Фруктадан заводтордо консервалар эткилеп жат, сүттен десе — сыр эткилеп жат.

Арменияның столицазы — Ереван.

95 жүрүк. Ереван—Арменияның столицазы.

96 жүрук. Алма-Ата — Қазақстанның столицазы.

Қазақсый Советсый Социалистичесый Республика.

Волга сууның төмөниги ағыныла Каспийдег ала Алтайдың ла Тянь-Шаньның тууларына жетире Қазақстанның жайым чөлдөри жаткылап жат, ол чөлдинг түштүк жаны ээн жер боло берген.

Изү күнде чөллө жүстер километр барып жатсаң, чек сүрбеген жерди сүреле, кыралаган жерде буудайбыжып жадат, кенетийин, сақыбаган жерде беш этажту жаан туралар тургулайт. Ол жаңы төзөлгөн Караганда город. Ондо шахталар көп. Мында таш көмүр каскылап жат.

Казахстанның јеринде сүрекей көп јес табылган. Балхаш көлдинг јаказында јес кайылтатан завод иштеп јат. Казахстанның промышленнозы сүрекей өскөн, Советский Союзка оның учуры сүрекей јаан. Казахстан өскө республикаларга ташкөмүрди ле јести көптөн аткарып јат.

Јайым чөлдөр лө кырлардын кајуларында колхозчылар-казахтар үүрлү койлорын ла јылкыларын кабыргылап жүргүлейт. Казахстанның колхозторы ороонды түкле, этле, ашла јеткилдеп турулар.

Карлу туунун эдегинде, яблокторлу садтардын ортозында Казахстанның столицазы — Алма-Ата туруп јат.

Орто Азияның союзный республикалары.

Казахстанның түштүк јанында Орто Азияда, төрт союзный социалистический республикалар: Туркменский, Узбекский, Таджикский ле Киргизский республикалар тургулап јат. Мында туркмендер, узбектер, таджиктер, кыргызтар, орустар јуртагылап јат.

Туркменский Советский Социалистический Республика.

Союзный республикалардын энг түштүк турганы Туркмения Каспийский талайдын ла Аму-Дарьяның ортозында туруп јат. Каракумның энн јери Туркменияның көп сабазына келишип јат.

Республикада промышленность өзүп браат: энн јерде сера казып јат, Каспий талайдын јаказында нефть алып јат.

Бийик эмес төңдөрдинг кумака бастырган кајуларында тегенектү жыраалар ла саксаул өскүлеп јат. Төңдөрдинг ортозындагы јабыс јерлерде өлөн өзүп јат. Каракумның энн јерлериле јайы-кыжыла үүрлү койлор чубагылап жүрет.

Түктенг фабрикаларда чекпен эткилеп јат. Кебис эдетен мастерскойлордо үй улустар кееркеде јазаган, јараш јуруктарлу кебистер эткилеп јат.

Јараш кебистерди ле каракульдын баалу терезин Туркмения өскө советский республикаларга аткарып јат.

Сугарып турган јерлерде туркмендер хлопчатник, виноградник өскүргилеп јат.

97 журук. Туркмения. Кебис эдер мастерскойдо.

Эмдиги өйдө Каракумнын каналы тудулып жат, оныла Аму-Дарьянын суузы агып, јаландарды сугарар, хлопчатниктин ле өскө дө өзүмдердин кыразы элбеер.

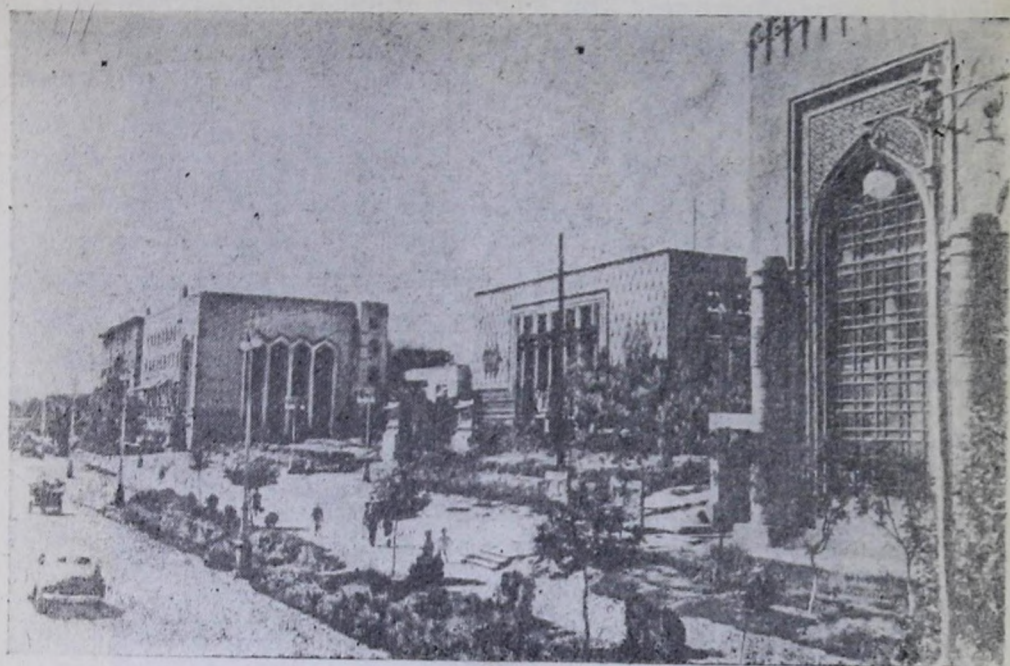
Туулардын эдегинде Туркмениянын столицазы — Ашхабад туруп јат.

Узбекский Советский Социалистический Республика.

Узбекистан Аральский талайдын јаказынан Тянь-Шаньнын бийик тууларына јетире түндүк-күнбадыштан түштүк-күнчыгыш јаар чөйүлип јат.

Узбекский ССР — албатызынын тоозы аайынча ла хозяйствозынын учуры аайынча Орто Азиянын республикаларынын эн јаан дегени болуп јат. Ол бу јердин өскө республикаларына көрө сугарып үрендеер јеринин көбиле аңыланып башкаланат.

Узбекистан — хлопктын орооны. Республикада јай узун ла изү, је кургак болуп јат. Сугарып турганы јеткил јерлерде кыралар ла садтар чечектелип өскүлеп јадат.

98 журук. Ташкент — Узбекистанның столицазы.

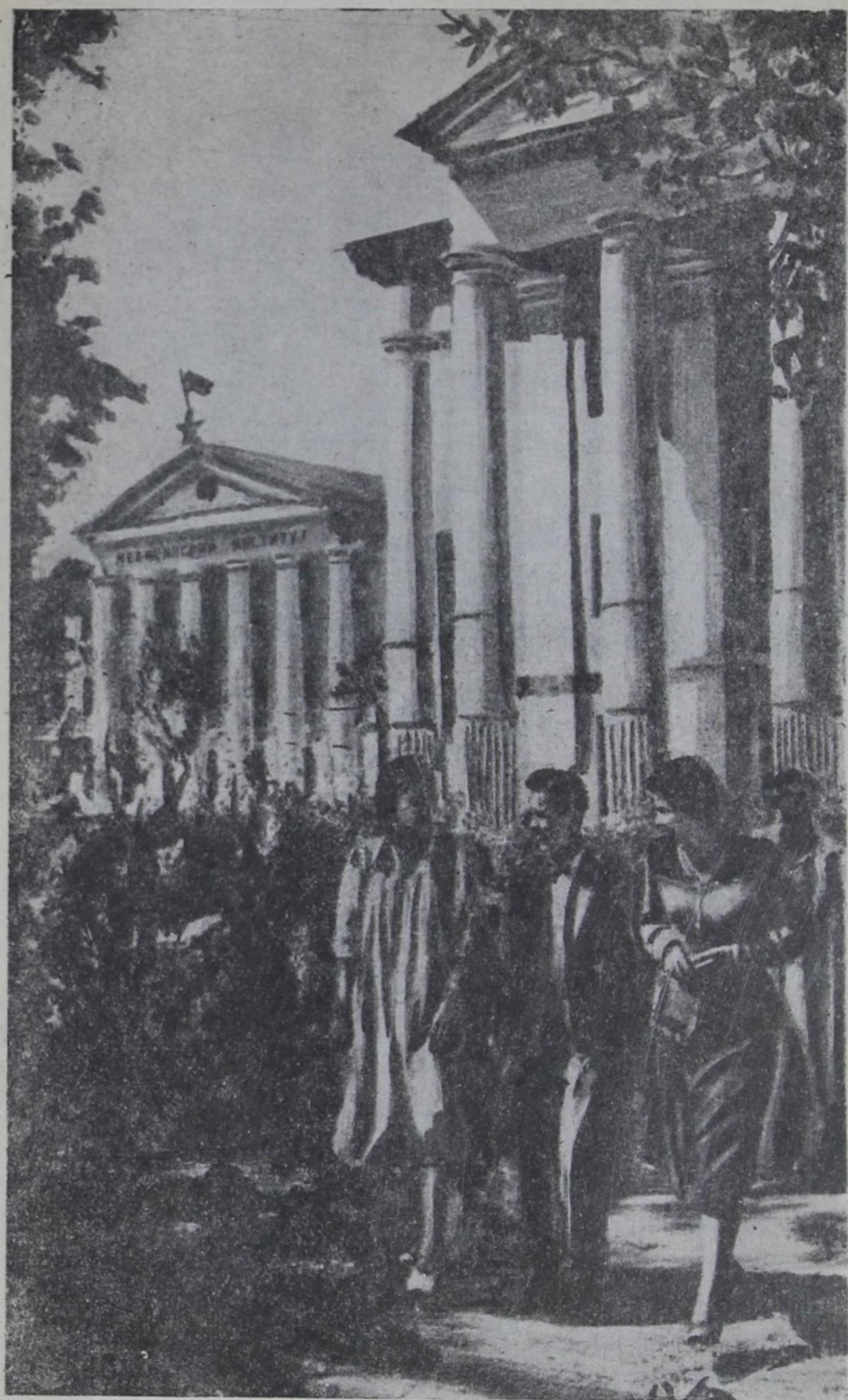
Суузы ас јерде ээн болуп јат, ондо көп тоолу үүрлү койлор кабыргылап жүргүлейт.

Туулардан көп суулу суулар агып түшкендер. Узбектер олардо плотиналар тудуп алгандар, олардын сууларын кыраларына апаргылап јат. Эң јаан Ферганский чөлди И. В. Сталинниң адыла адалган јаан Ферганский каналдын суузы сугарып јат. Ферганский чөлдин садтарынын ла виноградниктеринин кыралары элбек.

Узбекский ССР-де хлопкты арулайтан, учук ииретен, бөс тигетен фабрикалар иштегилеп турулар. Јаңы туткан заводто-рында болот кайылткылап, хлопок жуунадатан машиналар эткилеп турулар.

РСФСР-дин ле өскө дө карындаштык республикалардын бөс эдетен фабрикалары хлопкты Узбекский республикадан алгылап турулар.

Узбекистанның столицазы — Ташкент, Орто Азиянын эң јаан городы, садтардын ла парктардын койу јажыл өзүминин ортозында јайа туруп јат. Ташкентте бийик үредүлү школдор, научный учреждениелер көп.

99 јурук. Сталинабад — Таджикистаннын столицази.

Таджикский Советский Социалистический Республика.

Таджикистан бастыразына жуук туулардан бүткен, чечектелип өскөн чөлдөрлү ле терең кобыларлу, Памирдин жаан мөңкүлеринен ле кайыр кырдан түжүп жаткан табыштуу сууларлу ороон. Түндүк соок салкындардан кырлар корулап турган чөлдөрдө жылу, же чык чек ас. Ондө сугарып турган жерлерде таджиктер торко кеберлү хлопчатникти өскүргилеп тургулайт.

Күннун чогы изү турган учун жаан, тату абрикостор, жараш жытту персиктер, миндальдар ла виноградтар өскүлөп жат.

Түрген агын сууларында электростанциялар туткан. Каналдар тудар иш өдүп жат. Жагыдагы сугарып турган жерде чичке каналдар эдилеп жат. Хлопчатникти өскүрери элбеер, садтар ла виноградниктер көптөөр. Тууларында таш көмүрди, мраморды, гранитти көптөдө белетеп жат.

Таджикистаннын столицазы — Сталинабад.

Киргизский Советский Социалистический Республика.

Киргизия — туулардын ла байлык өзүмдү жалаңдардын орооны. Республиканын көп сабазы Тянь-Шаньнын тууларында туруп жат. Уүрлү койлор, уйлар, жылкы — Киргизиянын колхозторунун жөөжөзи.

Тянь-Шаньнын мөңкү кырларында башталган Сыр-Дарья ла өскө дө суулар Киргизиянын жериле агып, онын жалаңдарын сугарып, бойлорунун сууларын өскө республикалардын жерлерине апаргылап жат. Суулардын жалаңдарына Киргизия хлопчатникти, буудайды, сахарный свёкланы көптөп алып жат. Киргизиянын свёкла өскүрөөчилери СССР-де ончозынан көп түжүм алгандар. Киргизияда сахар эдетен заводтор иштегилеп туру. Тууларынын эдектеринен таш көмүр каскылап жат. Киргизия бойунун буудайыла, таш көмүриле Орто Азиянын өскө республикаларын жеткилдеп жат.

Киргизиянын столицазы — Фрунзе город.

100 жүрук. Киргизиянын тууларында.

Жакыталар.

1. Картадан кажы ла союзный республиканы, онын столицазын көргүзип беригер, ол кайда турганын айдып беригер.

2. Кажы ла республика керегинде мындый план аайынча айдып беригер: республиканын жер-жөөжөзи, заводторы ла фабрикалары, журт хозяйствозы.

БАЖАЛЫКТАР

Стр.

Кире сөс	3
Полярниктердин письмозынан	—

План керегинде билери

Класстын ла школдын планы	6
Жолдын планы	9
Төндү жердин планы айынча иштеер иш	10
План ла карта	11

Жердин шары

Глобус ла жердин жарым шарынын картазы	14
Жер-телекейдин бөлүктери	—
Теңистер	15
Жерди эбире суула жоруктаган эн баштапкы жорук	16
Изү, ойинде жылу ла соок ороондор	19
Миклухо-Маклай изү ороондорго жоруктаганы	21
Советский кербалыкчылар	22
Советский учёныйлар жылыжып жүрген тоштордо	28

БИСТИН ТӨРӨЛИС

Төрөлистин картазы	33
------------------------------	----

СССР-дин талайларыла

Кара талайла	36
Балтийский талайла	37
Баренцовый талайла	38
Түндүк талай жолло	41
Тымык теңистин талайларында	42

СССР-дин түс жерлери ле кырлары

Күнчыгыш-Европадагы түс жер	47
Орто-Сибирьдин тепсегинде	48
Памирде	—

СССР-дин улу сууларында ла көлдөринде

Волга—улу орус суу	51
Волгала керептү жоруктаган жорук	52
Каспийде балык тудар иште	58

Волго-Доннын каналыла	60
Сибирьдин улу жаан суулары	63
Байкал көл	64

Түндүктөн түштүк жаар—СССР-дин тундрала, агаштарыла, чөлдөриле, ээн жерлериле

Тундрала

Кичинек Ано тундрада журтап јат	67
Тундра кышкыда ла јайгыда	70

Тайгада

Сибирьдин тайгазында	71
„Лесные поляны“ колхоз	73
Эвенктерде	74
Андап јүргени	75
Агаш белетеште	80
Ленинград	83

Колуш өскөн агаштарда

Пионерлер агаштардын ортозында	89
Колхозко барып јүргени	91
Заводтордо	93
Иваново—советский бөс эдеечилердин городаы	94

Кара тобракту чөлдө

„Гигант“ деп совхозто	98
Днепрле	101
Донбасстын таш көмүрлү бассейнында	103

Кургак чөлдөрлө

Мал азыраган колхозто	107
Чек сүрбеген јерде	108

Ээн чөлдөрдө

Каракумнын ээн чөлинде	109
Ферганнын өзөгинде	112
Хлопктор өскүрип турган јаландарда	113

Кавказта

Кавказтын Кара талайды јакалай јарадында	117
Кырда јүргени	121
Баку—нефтьтин городаы	123

Уралда

Уралдын байлык-јөөжөлөри	126
Магнитогорск	127

Москва—СССР-дин столицазы

Столицанын јүрүми	132
Фабрикаларда ла заводтордо	134
Москва—советский культуранын төс јери	135
Москва—транспорттын төс јери	138
	163

СССР-дин албатыларынын карындаштык союзы

Российский Советский Федеративный Социалистический Республика	141
Балтиканын жанындагы союзный республикалар	144
Белорусский Советский Социалистический Республика	147
Украинский Советский Социалистический Республика	149
Молдавский Советский Социалистический Республика	150
Закавказьедеги союзный республикалар	151
Казахский Советский Социалистический Республика	155
Орто Азиянын союзный республикалары	156

*Наталия Ивановна Блонская,
Вера Александровна Рауш.*

Книга для чтения по географии в IV классе.

Редактор *Н. И. Тодосhev*. Художественный редактор *В. Н. Буглак*.
Технический редактор *М. И. Тештиевков*. Корректоры
А. Борбуев и *А. Воконокова*.

Сдано в набор 5/VI-1957 г. Подписано к печати 20/VII-1957 г.
Формат 60×92¹/₁₆. Печ. л. 10,25+ вкл. 0,5+карты цветн. 0,75.
Уч-изд. л. 9,3+вкл. 0,27+карты цветн. 0,81. Тираж 1500 экз.
Цена 1 р. 35 коп.+цветн. карты 1 р. 30 коп. Переплет 50 коп.

Горно-Алтайское книжное издательство,
Типография №15, г. Горно-Алтайск,
проспект им. Сталина, 17.

Баазы 3 салк 15 акча
Цена руб. коп.

39770

Н. И. Блонская
В. А. Рауш
КНИГА ДЛЯ ЧТЕНИЯ
ПО ГЕОГРАФИИ
ДЛЯ 4 КЛ.

На алтайском языке

